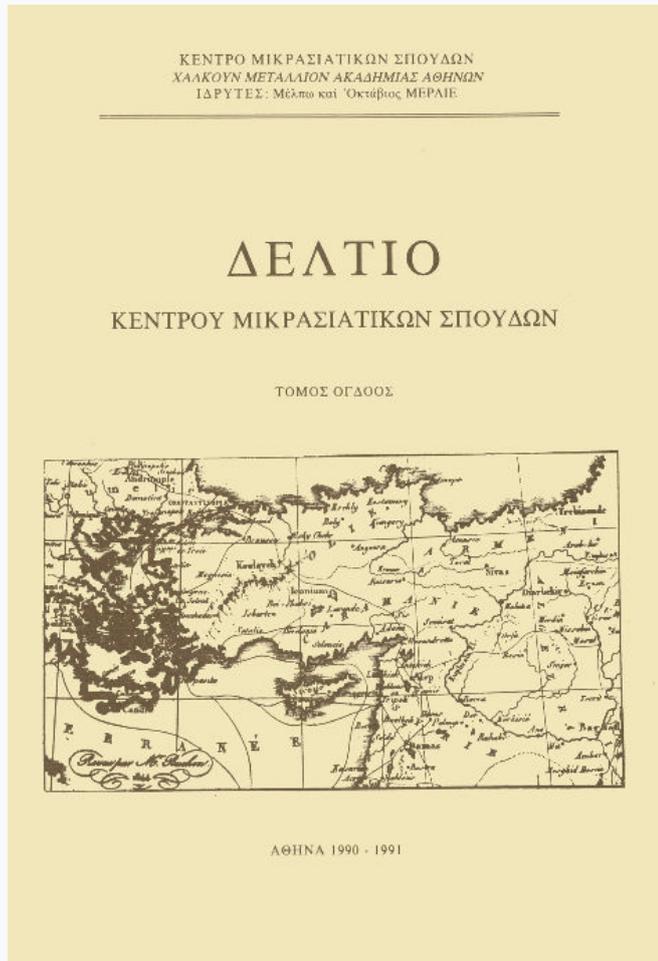

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 8 (1990)

Ο οικουμενικός πατριάρχης Άγιος Αθανάσιος Α' και η διδασκαλία του προς τους κατοίκους της Μικράς Ασίας κατά το 1303

Δημήτρης Εμμ. Καλομοιράκης

doi: [10.12681/deltiokms.230](https://doi.org/10.12681/deltiokms.230)

Copyright © 2015, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καλομοιράκης Δ. Ε. (1990). Ο οικουμενικός πατριάρχης Άγιος Αθανάσιος Α' και η διδασκαλία του προς τους κατοίκους της Μικράς Ασίας κατά το 1303. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 8, 23-50.
<https://doi.org/10.12681/deltiokms.230>

Ο ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Α'
ΚΑΙ Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΚΑΤΟΙΚΟΥΣ
ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1303*

Ἐκ τῶν βίῳ τοῦ Ἁγίου

Ἄπο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἁγίου Ἀθανασίου Α' γεννήθηκε περὶ τὸ 1235 στὴν Ἀδριανούπολη! ἀπὸ εὐσεβεῖς καὶ εὐγενεῖς γονεῖς, τὸν Γεώργιο καὶ τὴν Εὐφροσύνη, οἱ ὅποιοι τὸν βάπτισαν μὲ τὸ ὄνομα Ἀλέξιος. Στὰ δώδεκά του χρόνια —ἀκολουθώντας τὶς ὑποθήκες τοῦ Ὁσίου Ἀλυπίου τοῦ Κιονίου (ἕκτος αἰώνας), τὸν ὁποῖο εὐλαβεῖτο ἰδιαίτερα²— ἐγκατέλειπε τὸ

* Εὐχαριστῶ τοὺς ὑπευθύνους τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση στὴν ἀποστολὴ τοῦ μικροφίλμ τοῦ Cod. Vat. Gr. 2219· ἐπίσης εὐχαριστῶ τὸν Ἁλ. Ἀλεξάκη γιὰ τὴν συνεργασία, ὅπως καὶ τὸν ἔφορο ἀρχαιοτήτων κ. Ἐμμ. Μπορμπουδάκη καὶ τὸν φιλόλογο Δημ. Λασκαλάκη, γιὰ τὶς ἐστοχες παρατηρήσεις τους. Χωρὶς, τέλος, τὴν ἀρχικὴ ἐνθάρρυνση τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Δ. Ζακυθνοῦ καὶ τὴν τελικὴ παρακίνηση τοῦ καθηγητῆ κ. Π. Κιτρομηλίδη ἡ ἐργασία αὐτὴ δὲν θὰ ὑπῆρχε σήμερα. Χωρὶς ἀμφιβολία τὰ λάθη καὶ οἱ ἀβλεψίες βαρύνουν ἀποκλειστικὰ τὸν ὑπογράφοντα.

1. Σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τῆς Α. Μ. Talbot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople, Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and Officials*, Dumbarton Oaks Texts III, Οὐάσιγκτον 1975, σ. xvi (στὸ ἐξῆς Talbot). J. L. Boojamra, *Church Reform in the Late Byzantine Empire, A Study for the Patriarchate of Athanasios of Constantinople*, Πατριαρχικὸ Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Ἀνάλεκτα Βλατάδων, Θεσσαλονίκη, 1982/83, σ. 39, σημ. 1, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (στὸ ἐξῆς Boojamra). Γιὰ σχετικὰ πρόσφατες συνθέσεις ποὺ ἀφοροῦν στὸν βίῳ τοῦ Ἁγίου βλέπε R. Janin, «Athanasie Ier», *Dictionnaire d'Histoire et de Geographie Ecclesiastique*, τόμ. L, στήλες 1379-1381· Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Γ', σ. 518 (στὸ ἐξῆς ΘΗΕ)· Talbot, ὁ.π., σσ. xvi-xviii· Boojamra, ὁ.π., σσ. 39-90. Τὰ στοιχεῖα τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου εἶναι γνωστὰ κυρίως ἀπὸ δύο βιογραφίες, γραμμένες ἢ μία ἀπὸ τὸν Θεόκτιστο Στουδίτη («Βίος Ἀθανασίου ἀπὸ τὸν Θεόκτιστο Στουδίτη», ἐκδ. ἀπὸ Α. Παπαδόπουλο-Κεραμεῖα στὸ *Zapiski istorikofilologiceskago fakul'teta Imperatorskago S. Peterburgskago Universiteta*, 76 [1905], σσ. 1-51, στὸ ἐξῆς Θεόκτιστος), καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ τὸν Ἰωσήφ Καλόθετο (Ι. Καλόθετος, «Βίος καὶ Πολιτεία Ἀθανασίου Α', Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου», ἐκδ. Ἀθανάσιος Παντοκρατορινός, *Θρακικά*, XIII [1940], σσ. 56-107, στὸ ἐξῆς Καλόθετος). Ἀρκετὲς πληροφορίες παρέχει ἐπίσης ἡ ἀλληγογραφία τοῦ ἴδιου τοῦ Πατριάρχου (βλέπε κυρίως *Patrologiae Cursus completus, Series Graeca*, τόμ. 142, σσ. 480-528, στὸ ἐξῆς PG), Cod. Vat. Gr. 2219 καὶ Talbot, ὁ.π. καὶ V. Laurent, *Les Regestres*

Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως
Μονή Ἰβήρων cod. 369 f.3r (17ος αἰ.)

Εὐχαριστίες στὸν Πατέρα Θεολόγο τῆς Μ. Ἰβήρων γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς φωτογραφίας τοῦ
cod. 369 ποὺ εἰκονίζει τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο.

σπίτι του μεταβαίνοντας σε ένα θείο του στην Θεσσαλονίκη, τὸν μοναχὸ Φίλιππο, ὅπου καὶ ἐκάρη μοναχὸς μὲ τὸ ὄνομα Ἀκάκιος· μετὰ περίπου ἕνα χρόνο πῆγε στὸ Ἅγιον Ὅρος μαθητεύοντας σὲ ἀσκητές, μὲ πρῶτο τὸν Ὅσιο Νικηφόρο τὸν Ἑσυχαστὴ († 1295-1300)³, καὶ τέλος γιὰ τρία χρόνια στὴν Μονὴ Ἑσφιγμένου. Στὸν ἁγιορειτικὸ χῶρο ὁ νεαρὸς μοναχὸς γνώρισε τὴν νηπτικὴ παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ τὸν κοινοβιακὸ μοναχισμό.

Ὡς μοναχὸς Ἀκάκιος ἄρχισε ἐν συνεχείᾳ μεγάλο προσκυνηματικὸ ταξίδι στὸς Ἅγιους Τόπους, στὰ μοναστήρια τῆς ἐρήμου τοῦ Ἰορδάνου καὶ στὰ ὄρη Λάτρος καὶ Ἀγίου Αὐξεντίου· ταξιδεύοντας συμπλήρωσε τὴν ἐμ-

des Actes du Patriarchat de Constantinople, I, Les Actes des Patriarches, fasc. iv, les registres 1208 à 1309, Paris 1971 (στὸ ἐξῆς Laurent), τὰ κείμενα τῶν ἱστορικῶν τῆς περιόδου (Γεωργίου Παχυμέρη καὶ Νικηφόρου Γρηγορᾶ βλέπε *Corpus Scriptorum Historiae Byzantina*, ἐκδ. Βόννης 1935, στὸ ἐξῆς *CSHB*) καὶ «ὁ Λόγος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἐν Ἅγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως», βλέπε: A. M. Talbot, «The Patriarch Athanasius and the Church Athanasius», *Dumbarton Oaks Papers*, XXVII (1973), σσ. 7-33 (στὸ ἐξῆς Talbot, *Athanasius*)· Βοοζαμπα, ὁ.π., σ. 219. Γιὰ τὸν βίو τοῦ Ἀγίου βλέπε ἐπίσης: Γερασίμμος Μοναχὸς Νάξιος, «Βίος τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου», *Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη*, ΙΕ' ἀρ. 163-165, τχ. Β', 17 (1950), σσ. 131-140· Εὐλόγιος Κουρίλας, «Κριτικὸ ὑπόμνημα "Τοῦ ἐν Ἅγίοις Ἀθανασίου Α' Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ὁ βίος"», ἐκδ. Ἀθανάσιος Παντοκρατορινός, *Θεολογία*, ΚΔ' (1953), Α', σσ. 128-130. Γιὰ τὴν σύνοψη τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας τῶν πηγῶν: Βοοζαμπα, ὁ.π., σσ. 222-225.

2. Γιὰ τὸν Ὅσιο Ἀλύτιο βλέπε πρόχειρα *ΘΗΕ*, ὁ.π., τόμ. 2, σσ. 218-219.

3. Ἡ πληροφορία γιὰ τὴν μαθητεία τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὸν Ὅσιο Νικηφόρο ὑπάρχει ἐμμεση στὸ κείμενο τοῦ Βίου ποῦ ἔγραψε ὁ Ι. Καλόθετος (ὁ.π., σ. 71), ὅπου ἀναφέρει ὅτι στὸ Ἅγιον Ὅρος ὁ Ἀκάκιος πῆγε «στὸν Γέροντα τοῦ Φιλαδελφείας». Ὁ Φιλαδελφείας δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Ἅγιο Θεόκλητο Μητροπολίτη Φιλαδελφείας, (γιὰ τὸν Ἅγιο Θεόκλητο βλέπε παρακάτω σημ. 30), διότι ὁ Ὅσιος Νικηφόρος ὑπῆρξε Γέροντας τοῦ Θεολήπτου· στὴν ἀλυσίδα τῆς σχετικῆς πνευματικῆς διαδοχῆς πρῶτος εἶναι ὁ Ὅσιος Νικηφόρος, κατόπιν τὰ πνευματικά του τέκνα Ἀθανάσιος καὶ Θεόκλητος, ἐν συνεχείᾳ ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ τέλος ὁ ἐκ τῶν βιογράφων τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, Ι. Καλόθετος. Μὲ ἀφετηρία τὴν ἀλυσίδα αὐτὴ ἡ πληροφορία ποῦ μεταφέρει ὁ Ι. Καλόθετος γιὰ τὸν Ὅσιο Νικηφόρο μοιάζει ἀσφαλῆς καθὼς προέρχεται ἀπὸ τὴν διὰ ζώσης μαθητεία του. Γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς πληροφορίας βλέπε: Δ. Καλομοιράκης, «Ἐρμηνευτικὲς Παρατηρήσεις στὸ Εἰκονογραφικὸ Πρόγραμμα τοῦ Πρωτάτου», *Δελτίο Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, Περίοδος Δ', τόμ. ΙΕ' (1989-1990), Ἀθήνα 1991, σ. 197, σημ. 6 (στὸ ἐξῆς Καλομοιράκης). Γιὰ τὸν ρόλο τῆς ὁμάδας τοῦ Ὀσίου Νικηφόρου καὶ τῶν Ἀγίων Ἀθανασίου καὶ Θεολήπτου βλέπε Καλομοιράκης, ὁ.π., σημ. 1, σημ. 6. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Ὅσιο Νικηφόρο βλέπε: *PG*, 147· J. Ratnot, «Νικηφόρος Ὅσιος», *ΘΗΕ*, ὁ.π., τόμ. 9, σ. 483· Β. Ν. Τατάκης, «Νικηφόρος Μοναχὸς Ἑσυχαστής», *Κληρονομία*, 1 (1969)· J. Meyendorff, «Spiritual Trends in Byzantium in the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries», στὸν τόμο *Art et Société à Byzance sous les Paléologues*, Βενετία 1971, καὶ ἀναδημοσίευση *Kariye Djami*, τόμ. IV, σσ. 97-98 (στὸ ἐξῆς Meyendorff)· Ι. Μέγντορφ, Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ Ὁρθόδοξη Μυστικὴ Παράδοση, ἑλλ. μετ. Ε. Μάινας, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1983, σσ. 72-80 (στὸ ἐξῆς Μέγντορφ)· Στ. Ράνσιμαν, Ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησία ἐν Αἰχμαλωσίᾳ, ἑλλ. μετ. Κ. Παπαρρόδου, ἐκδ. Μπεργαδῆ, Ἀθήνα 1979, σσ. 288-290 (στὸ ἐξῆς Ράνσιμαν). Εἰδικὰ γιὰ τὸ ὅτι τὸ κελλὶ τοῦ Ὀσίου Νικηφόρου ἦταν στὴν περιοχὴ τῶν Καρυῶν βλέπε Μέγντορφ, ὁ.π., σ. 73.

πειρία του στην ανατολική παράδοση της χριστιανικής εκκλησίας, καθώς γνώρισε επώνυμους μεγάλους άσκητες της εποχής. Στην Μονή του Όσιου Λαζάρου, στο όρος Γαλήσιον της περιοχής της Έφεσου, ο Άκάκιος παρέμεινε για δεκαοκτώ χρόνια μελετώντας ιδιαίτερα την πατερική γραμματεία· εκεί όλοκληρώνεται ή περίοδος της μαθητείας του· στον όγδοο χρόνο της παραμονής του γίνεται μεγαλόσχημος μετονομαζόμενος σε Άθανάσιο, παρά δε την θέλησή του αξιώνεται και την Έρωσύνη.

Περί το 1278 ο ιερομόναχος Άθανάσιος επιστρέφει για μικρό χρονικό διάστημα στο Άγιον Όρος. Η περίοδος εκείνη συμπίπτει με τις ταραχές που είχε προκαλέσει, μετά την Ένωση των Εκκλησιών του 1274 στην Λυών, ή πολιτική του Αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1261-1282) και του Πατριάρχη Ίωάννου ΙΑ΄ Βέκκου (1274-1282)⁴. Παρά το γεγονός ότι ο Άθανάσιος επέστρεψε πάλι στην μονή του Όσιου Λαζάρου δεν έμεινε εκεί για πολύ χρόνο· ανήσυχος από τα γεγονότα έφυγε για την Θράκη, στην περιοχή του όρους Γάνου όπου ίδρυσε την Νέα Μονή, μικτή για άνδρες και γυναίκες. Από την περίοδο αυτή αρχίζει να έρχεται στο προσκήνιο, ως φυσιογνωμία ήγετική του άνθηνωτικού άγώνα.

Μετά την άνοδο του Άνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου στον θρόνο (1282-1328)⁵ και πριν το 1285, ο Άθανάσιος εγκαθίσταται στην Κωνσταντινούπο-

4. Οι ταραχές και οι καταστροφές στο Άγιον Όρος κατά το 1280 έχουν άμφισβητηθεί· ως κύριο επιχείρημα χρησιμοποιήθηκε ή υπόθεση ότι στο σχετικό Συναξάρι ή άπήχηση από τις καταστροφές της Καταλωνικής Έταιρείας στο Άγιον Όρος κατά τα έτη 1305-1309 (βλέπε Α. Ε. Laiou, *Constantinople and the Latins, The Foreign Policy of Andronicus II*, Cambridge, Harvard University Press, 1972, σσ. 158-199, στο έξιής Laiou), πρέπει εσφαλμένα να είχε άποδοθεί στα γεγονότα του 1280 (βλέπε Ι. Άναστασίου, «Ο Θυρλούμενος Διωγμός των Άγιορειτών υπό του Μιχαήλ Ζ΄ Παλαιολόγου και του Ίωάννου Βέκκου», *Άθωνική Πολιτεία, Έπί τή Χιλιετηρίδι του Άγιου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 256). Η προαναφερόμενη υπόθεση δεν έπαρκει για να έρμηνεύσει τις ασάφειες και τις αντιφάσεις του σχετικού Συναξαρίου. Όσον άφορά ειδικά το Πρωτάτο —τόν καθεδρικό ναό της άγιορειτικής πολιτείας, ή πυρπόληση του όποιου αναφέρεται ότι είχε συμβεί κατά τα άνθηνωτικά γεγονότα— σήμερα γίνεται δεκτό ότι δέχθηκε μία έκτεταμένη έπισκευή δέκα χρόνια περίπου μετά την κατά το Συναξάρι πυρπόλησή του και άλλα δέκα περίπου πριν τις καταστροφές των Καταλωνών. Λίγο πριν το 1294 κατασκευάσθηκαν προσθήκες στα έσωράχια των δύο χαμηλών τόξων —ανατολικού και δυτικού— του νοτίου χοροστασίου του ναού και στην συνέχεια ιστορήθηκε όλο το μνημείο από τον «*δίκην σελήνης λάμπαντα Πανσέληνον*». Για το όλο θέμα βλέπε Καλομοιράκης, δ.π., σση. 2, 15, όπου και ή προγενέστερη βιβλιογραφία. Για την έως σήμερα ζωντανή ανάμνηση του γεγονότος στο Άγιον Όρος βλέπε: «Νέο Παρεκκλήσι στον Ναό του Πρωτάτου», *Πρωτάτο*, Διμηνιαίο Άγιορειτικό Δελτίο, άρ. 3 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1983), σ. 41· Έρωμονάχου Άθανασίου Σιμωνοπετρίτου, *Άκολουθία πλήρης και πανηγυρική των Καρεωτών Όσιάθλων και Όμολογητών Πατέρων των επί Βέκκου μαρτυρησάντων*, έκδ. Πανσέληνος, Καρυά 1986, σσ. 5-6.

5. Για την βασιλεία του Άνδρονίκου Β΄ κυρίως βλέπε: N. Banesu, «Le Patriarche Athanase I et Andronic Paléologue. État religieux, politique et social de l'Empire Byzantine», *Bulletin de la Section Historique, Academie Roumaine*, XLI (1947), σσ. 71-130· Laiou, δ.π., σσ. 32-37· D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1413*, Νέα Ύόρκη 1972, σσ. 99-156 (στο έξιής Nicol)· Α. Μαυρομάτης, *Οι Πρώτοι Παλαιολόγοι*, Άθήνα 1983, σσ. 34-51 (στο έξιής Μαυρομάτης).

λη. Στην περιοχή Ξηρολόφου ίδρυσε μία μονή με δύο ανεξάρτητα τμήματα, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἕως τὴν κοίμησή του, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο περιόδους τῆς δεκάχρονης συνολικῆς πατριαρχείας του, παρέμεινε ἐκεῖ. Οἱ συνθήκες τῆς ἐποχῆς καὶ ὁ μεγάλος σεβασμὸς ποὺ ἔτρεφε ὁ φιλομόναχος Αὐτοκράτορας γιὰ τὸν Ἀθανάσιο, συνετέλεσαν ὥστε ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ νὰ ἀνεβάσει τὸν ἐμπνευσμένο «γέροντα» δύο φορές στὸν Οἰκουμενικὸ θρόνο.

Ἡ πρώτη πατριαρχία καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τὶς 14 Ὀκτωβρίου 1289 ἕως τὶς 16 Ὀκτωβρίου 1293 καὶ ἡ δεύτερη ἀπὸ τὶς 23 Ἰουνίου 1303 ἕως τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1309⁶. Καὶ οἱ δύο ἄνοδοι στὸν θρόνο ἔγιναν μετὰ ἀπὸ παρακλήσεις τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄, ἐνῶ οἱ ἀποχωρήσεις μὲ παραιτήσεις τοῦ Πατριάρχου⁷. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος κοιμήθηκε μετὰ τὸ 1310 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1323⁸. Τρία χρόνια μετὰ τὴν κοίμησή του Ἅγιου τὸ σκῆνωμά του βρέθηκε ἄθικτο καὶ μεταφέρθηκε στὸν ναὸ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, κοντὰ στὴν μονὴ τῆς μετανοίας του⁹. Ἀπὸ τὰ πολλὰ θαύματα τὰ ὁποῖα ἔγιναν ἐκεῖ, ὁ Πατριάρχης ἀνακηρύχθηκε Ἅγιος, ἡ δὲ μνήμη του ἑορτάζεται στὶς 28 Ὀκτωβρίου¹⁰. Στὰ 1455 τὸ σκῆνωμα τοῦ Ἅγίου μεταφέρθηκε στὴν Βενετία ἀπὸ τὸν ἔμπορο Domenico Zottarello, θεωρούμενο λανθασμένα ἕκτοτε ὅτι εἶναι τὸ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου τῆς Ἀλεξανδρείας¹¹. Σήμερα μετὰ πολλῆς μετακινήσεως, τὸ λείψανο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου φυλάσσεται στὸν ναὸ τῆς

6. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, Κωνσταντινούπολη 1885, σσ. 402-404, 405-411· Γ. Ἀραμπατζόγλου, «Ἡ πρώτη ἀπὸ τοῦ θρόνου ἀποχώρησις τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου. Ἡ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΓ΄ αἰῶνος κατὰ τὸν πατριάρχη τούτον», *Ὁρθοδοξία, ΚΗ΄* (1953), σσ. 145-150· Βοοζαμγα, *δ.π.*, σ. 14, σημ. 5, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

7. Γιὰ τὶς σχετικὲς ἐπιστολὰς τοῦ Ἅγίου Ἀθανασίου μὲ τὴν πρώτη ἀποχώρησή του βλέπε: (στὸ ἐξῆς οἱ συντομογραφίαι «V» καὶ fol. ἢ fols. θὰ παραπέμπουν στὸ χειρόγραφο τοῦ Βατικανοῦ Codex Vaticanus Graecus 2219, περισσότερα γιὰ τὸ χειρόγραφο βλέπε παρακάτω σημ. 51) fols. 84r-85r (Laurent, *δ.π.*, no. 1557· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 111, σσ. 280-285, 437-438), fols. 1v-2v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 2· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 2, σσ. 6-10, 307-310). Γιὰ τὶς ἐπιστολὰς οἱ ὁποῖες συνδέονται μὲ τὴν δεύτερη ἀποχώρησή του βλέπε fols. 85r-86r (Laurent, *δ.π.*, no. 1666· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 112, σσ. 286-290, 438-439), fol. 86r-86v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 12· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 113, σσ. 290-292, 439-440), fols. 86v-87v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 12· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 114, σσ. 292-295, 440), fol. 87v-89v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 11· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 115, σσ. 296-303, 440-442).

8. Βοοζαμγα, *δ.π.*, σ. 89, σημ. 228.

9. Βάσει τῶν πληροφοριῶν ποὺ περιέχονται σὲ χειρόγραφο τῆς Χάλκης (Cod. Const. Chalc. mon. 64), βλέπε Talbot, *δ.π.*, σ. XXVII, σημ. 85.

10. Κ. Δουκάκης, *Μέγας Συναξαριστὴς πάντων τῶν Ἁγίων τῶν καθ' ἅπαντα τὸν μῆνα Ὀκτώβριον ἑορταζομένων*, Ἀθήνα 1895, σ. 455· Ἰσιδωρος Καυσοκαλυβίτης, «Ἀκολουθία τοῦ Ἅγίου Ἀθανασίου...», *Ἁγιορευτικὴ Βιβλιοθήκη, ΙΕ΄*, ἀρ. 163-165, τχ. Β΄ (1950), σσ. 109-130· Κουρίλας Εὐλόγιος, «Κριτικὸ ὑπόμνημα στὴν Ἀκολουθία Ἰσιδώρου Καυσοκαλυβίτου», *Θεολογία, ΚΔ΄* (1953), σσ. 131-143.

11. D. Stiegon, «Le quartier du Xerolophos à Constantinople et les reliques vénitiennes de saint Athanase», *Revue des Études Byzantines, XIX* (1961), σσ. 165-188, σσ. 180-181 (στὸ ἐξῆς Stiegon).

Μονής του Ἁγίου Ζαχαρία τῆς Βενετίας¹². Ἡ κάρα τοῦ Ἁγίου ἔχει ἤδη καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν 29η Σεπτεμβρίου τοῦ 1705, κατὰ τὴν διάρκεια μιᾶς πυρκαϊᾶς στὸν ναὸ τοῦ San Girolamo τῆς Βενετίας, ὅπου εἶχε δωρηθεῖ¹³.

Παρὰ τὶς πολλὲς πληροφορίες ποὺ ἔχουν σωθεῖ¹⁴ καὶ τὶς μελέτες ποὺ ἔχουν γίνει ἔως πρόσφατα¹⁵, τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς πολιτείας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου παρουσιάζονται ἀποσπασματικά, συγκεχυμένα ἢ ἀντικρουόμενα. Πολλοὶ ἐπώνυμοι σύγχρονοι τοῦ Ἁγίου, χωρὶς διάκριση καὶ διορατικότητα, ἐνοχλημένοι ἀπὸ τὸν ἔλεγχό του, τὸν ἔκριναν συνήθως ἀρνητικά. Ἡ ἀπλότητα καὶ ἡ αὐστηρότητα τοῦ χαρακτήρα τοῦ Ἁγίου ἐξόργιζε τοὺς ἱστορικοὺς καὶ τοὺς ἀξιωματοῦχοις τῆς ἐποχῆς¹⁶. Ἡ ἀποφασιστικότητά του ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατ' οὐσίαν ἐφαρμογὴ τῶν βιβλικῶν καὶ πατερικῶν ἐντολῶν, ἐνοχλοῦσε πολλοὺς ἀπὸ τὸν κληρὸ ἔως καὶ ἀρχιερεῖς¹⁷. Μὲ ἀφετηρία τὴν κρισιμότητα τῶν καιρῶν ὁ Πατριάρχης ἔβλεπε ὅτι δὲν ἦταν δυνατόν νὰ βοηθήσει τόσο ἡ χρῆση τῆς «οἰκονομίας» ὅσο ἡ τήρηση τῆς «ἀκριβείας» στὴν πρακτικὴ ὄλων γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ γένους τους. Τὸ γεγονός αὐτὸ δημιούργησε θύελλα ἀντιδράσεων, ὑπονομεύσεις καὶ συκοφαντίες¹⁸. Λανθασμένες τέλος πληροφορίες ἐπαναλαμβανόμενες στὴν ἐποχὴ μας ἄκριτα, ὅσο

12. Ὁ.π., σσ. 185-187.

13. Ὁ.π., σ. 183.

14. Βλέπε σημ. 1.

15. Τὴν τελευταία εἰκασαετία, ἀπὸ τὶς ἐργασίες μὲ νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς συμβολῆς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς του βασικότερες εἶναι οἱ παρακάτω: J. Gill, «Emperor Andronicus II and the Patriarch Athanasius I», *Βυζαντινά*, II (1970), σσ. 11-20· Meyendorff, *ὁ.π.*, σσ. 98-99· Nicol, *ὁ.π.*, σσ. 106-111· Laiou, *ὁ.π.*, σ. 36· Talbot, *ὁ.π.* τῆς ἰδίας, *Athanasius*, *ὁ.π.*· D. Constantelos, «Life and Social Welfare Activity of Patriarch Athanasios I of Constantinople», *Theologia*, XLI (1975), σσ. 611-625 (στὸ ἐξῆς Constantelos)· Thalia Gouma-Peterson, «The Parecclesion of St. Euthymios in Thessalonica, Art and Monastic Policy under Andronicus II», *Art Bulletin*, 58 (1976), σσ. 168-182· J. L. Boojamra, «Athanasios of Constantinople, A Study of Byzantine Reaction to Latin Religious Infiltration», *Church History*, 48 (Μάρτιος 1979), σσ. 27-48 (στὸ ἐξῆς Boojamra, *Athanasios*)· Δημ. Καλομοιράκης, «Παρατηρήσεις ἐπάνω στὸ Volume Style καὶ στὶς τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου», *Περίληψεις ἀνακρινώσεων Β' Συμποσίου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, (Ἄνοιξη 1982), σσ. 38-39 καὶ τὸ πλῆρες κείμενο, *Μυριόβιβλος*, 7, Ἀθήνα 1985, σσ. 3-7· τοῦ ἰδίου, «Ἡ Ἐμπειρία τῆς Ἐσωτερικῆς Ἀλήθειας τῆς Ἐκκλησίας μας στὶς Τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου», *Σύναξη*, 12 (Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1984), Ἀθήνα, σσ. 18-32 (στὸ ἐξῆς Δημ. Καλομοιράκης, «Ἡ Ἐμπειρία»). Γιὰ τὴν εὐρύτερη βιβλιογραφία τὴν σχετικὴ μὲ τὸν Ἅγιο βλέπε συνοπτικὰ Boojamra, *ὁ.π.*, σσ. 225-234. Ἐπίσης βλέπε καὶ Καλομοιράκης, *ὁ.π.*, σημ. 5, 6.

16. «Πεζῆ ἠβούλετο διέρχεσθαι τὰς ὁδοὺς, ἐνδυμὰ τε τραυὸν φέρειν —καὶ βλαύτας εἰκαίως ἠτύοι γνημένας ὑποδέδεσθαι καὶ ἐν παντοίῃ λιτότητι διαζῆν» Γεώργιος Παχυμέρης, *CSHB*, *ὁ.π.*, τόμ. II, LII, 13.94, Β, στ. 4-6, σ. 140· «τὸ σκληρὸν τῶν περὶ ἐκεῖνον ἦθος καὶ ἀτενὲς πολλαὶ τὴν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν ταραχαῖς περιέβαλεν ὑστερον», *ὁ.π.*, 95, D, στ. 15-17· Talbot, *ὁ.π.*, σ. xvi· Boojamra, *ὁ.π.*, σσ. 44-54, 87-90.

17. Boojamra, *ὁ.π.*, σσ. 91-134.

18. Ὁ.π., σσ. 87-89, ἐπίσης στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, *ὁ.π.*, σημ. 7.

καί ἡ περιορισμένη ἐμπειρία τῆς σύγχρονης ἔρευνας στήν ὀρθή κατανόηση καί ἐκτίμηση τῆς ἐσωτερικῆς παράδοσης τῆς Ὁρθοδοξίας, ἔχουν ἐπίσης λειτουργήσει ἀνασταλτικά¹⁹.

Ἐκ τῆς ἀπομάκρυνσης τοῦ Ἁγίου

Ἡ προηγηθεῖσα, τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄, πολιτική τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου εἶχε ὡς κύριο ἄξονα ἐπιλογῶν νά ἀνασυγκροτηθεῖ ἡ Βασιλεία (Imperium), τὸ οἰκουμενικὸ κυρίως κράτος τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὡς μέσον στὸν στόχο αὐτὸ εἶχε ἐπιδιωχθεῖ ἡ πρόσκτηση ἐρεισμάτων ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν πολιτική. Κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὑφισταμένου κράτους, εἶχαν διαμορφωθεῖ δύο ἡγετικὲς ὁμάδες: ἡ μία, τῶν ἀξιωματοῦχων τῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν κλασικιστῶν, συνδεμένη μὲ τὴν ἄνθηση τῶν κλασικῶν γραμμάτων πού εἶχε προηγηθεῖ τὸν δέκατὸ τρίτο αἰῶνα, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς τῶν ἐλληνικῶν Βασιλείων μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους²⁰. Ἡ δευτέρη ὁμάδα ἦταν ἐκείνη τῆς Ἐκκλησίας, διαιρεμένη μὲν σὲ πολλὰ μικροὶς ὁμάδες ἀλληλοσυγκρουόμενες, ἀλλὰ κατὰ τὴν μεγάλη τῆς πλειοψηφία ἀντίθετη πρὸς τὴν αὐτοκρατορικὴν μεθοδεύσειν γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὴν νόθευση τῆς Ὁρθοδοξίας. Συμπαγέστερη ὅλων, πλεον ἀξίολογη καὶ ἰσχυρὴ μὲ ἀπήχηση στὸν λαόν, ἦταν ἐκείνη ἡ μερίδα τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἀντιπροσώπευε τὰ μεγάλα μοναστικά ἰδρύματα τὰ ὁποία εἶχαν μεγάλην ἰσχύ καὶ ἀκτινοβολία ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ κράτους²¹.

Μὲ τὸν θάνατο τοῦ Μιχαήλ Η΄, τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Πατριάρχου Ἰωάννου ΙΑ΄ Βέκκου, καὶ τὴν ἀνοδοὶ στὸν θρόνον τὸ 1282 τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄, ἡ

19. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ἀκολούθησε τὴν περιπέτεια τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ στὸν δυτικοευρωπαϊκὸν χῶρον. Στὰ κείμενα πού ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν σχέση τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου μὲ τὴν θρησκευτικὴν ἄνθηση τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος (συνοπτικὰ βλέπε Βοοζαμρα, ὁ.π., σσ. 160-162), ὑπάρχουν ἀρκετὲς παρανοήσεις, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὅσον ἀφορᾷ τὴν σχέση τοῦ μὲ τὴν νοερά προσευχή. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος δὲν ἀφήνει περιθώρια ἀμφισβητήσεων γιὰ τὴν συμμετοχὴ τοῦ στὴν παράδοση τῆς προσευχῆς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὅταν λέγει: «Καὶ τίς ὁ αὐτοῖς ... εὐρήσειν ἄλλον καιρὸν ἀναβάσεως καὶ θεώσεως τῆς ἐκ προσευχῆς: ἥς ἡμᾶς, εἰ βουλοίμεθα, καὶ οἱ ἅγιοι μεσιτεύουσιν, ἀφίξεως ἄλλης τῆ ἱερῆ οὐκ ἐπαινετῆς», fol. 32ν (Laurent, ὁ.π., no. 1633· Talbot, ὁ.π., ἐπ. 47, στ. 29-31, σ. 102). Ἡ λέξις «προσευχή» δὲν εἶναι ἀποδελτιωμένη στὶς ἐργασίες τῆς Α. Μ. Talbot καὶ τοῦ J. L. Boozamra.

20. P. Charanis, «The Aristocracy of Byzantium in the Thirteenth Century», *Studies in honor of A. Ch. Jonson*, Princeton 1951, σσ. 336-355.

21. Βοοζαμρα, ὁ.π., σσ. 84-87· Δ. Ζακυνθός, Ἡ Ἁλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ Τουρκοκρατία, Ἀθήνα 1954, σσ. 15, 27-28· Meyendorff, ὁ.π., σσ. 98-100· τοῦ ἴδιου, Βυζάντιο καὶ Ρωσία, ἑλλ. μετ. Ν. Φωκάς, Ἀθήνα, Δόμος, 1988, σσ. 132-134, 157-159, 395 (στὸ ἐξῆς Μέγετορφ, Ρωσία) Nicol, ὁ.π., σσ. 105-107· Λαίου, ὁ.π., σ. 36· Μαυρομάτης, ὁ.π., σσ. 36-37.

κατάσταση διαφοροποιείται. Ὁ νεαρός Αὐτοκράτορας, περισσότερο εὐαίσθητος ἀπὸ τὸν πατέρα του στὶς πνευματικὲς παραδόσεις τοῦ λαοῦ του, προσπάθησε κατ' ἀρχὴν νὰ εἰρηνεύσει τὰ πνεύματα ὥστε νὰ σταματήσουν οἱ ἐσωτερικὲς διαμάχες. Μετὰ ἀπὸ κάποιες ἀμφιταλαντεύσεις ὁ Ἀνδρόνικος Β' ἐπέλεξε μία λύση, παρόμοια πρὸς τὴν περίπτωση τοῦ 858 μ.Χ. τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου (820-891)²². ἀνέβασε στὸν θρόνο, ὡς Πατριάρχῃ Γρηγόριο Β' (1283-1289), τὸν ἐκτὸς ἱεραρχίας τῆς ἐκκλησίας λόγιο καὶ κλασικιστὴ Γεώργιο Κύπριο²³, μαθητὴ τοῦ λογίου πρῶην Μεγάλου Λογοθέτη Γεωργίου Ἀκροπολίτη (1217-1282)²⁴. Τὴν ἀποτυχία τῆς πολιτικῆς τοῦ Μιχαῆλ Η', ὀλοκλήρωσε ἡ ἀποτυχία τοῦ νέου Πατριάρχῃ, παρὰ τὶς ἀγαθὲς του προθέσεις, δταν ἄπαντες ἐνωτικοὶ καὶ ἀθηνωτικοὶ, ἀπέρριψαν τὶς μεθοδεύσεις του²⁵.

Ἡ μόνῃ ἐπιλογὴ πού ἀπέμενε στὸν Ἀνδρόνικο Β', σύννομη καὶ μὲ τὴν προσωπικότητά του, ἦταν νὰ ἀνεβάσει πλέον στὸν θρόνο ἕναν ἐκπρόσωπο τῶν μοναστῶν μὲ κύρος, στὸν ὁποῖο θὰ ἐμπιστευόταν μέρος ἀπὸ τὴν λύση τῶν κρισίμων προβλημάτων πού ὑπῆρχαν. Οἱ μοναχοὶ ἦταν πιὸ κοντὰ ἀπὸ ὅλους ὄχι μόνον πρὸς τὸ λαϊκὸ αἶσθημα ἀλλὰ καὶ πρὸς ὅσες οἰκουμενικὲς παραδόσεις ἀντιπροσώπευε ἡ Ἱερωσύνη (Sacerdotium)²⁶, ὁ ἕτερος ἀπὸ τὴν Βασιλεία (Imperium) πόλος, πού χαρακτήριζε παραδοσιακὰ τὴν ζωὴ τοῦ χριστιανικοῦ κράτους τῆς Κωνσταντινούπολεως. Τὴν πολιτικὴ τοῦ Μιχαῆλ Η' πού στόχευε στὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ οἰκουμενικοῦ κράτους τῆς Αὐτο-

22. Γιὰ τὸν Ἱερὸ Φώτιο βλέπε F. Dvornik, «The Patriarch Photius in the Light of recent Research», *Πρακτικὰ XI Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου*, Μόναχο 1958, τόμ. III, 2, καὶ ἀναδημοσίευση *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Variorum Reprints 32, 1974.

23. Γιὰ τὸν Πατριάρχῃ Γρηγόριο II, βλέπε E. Barker, *Social and Political Thought in Byzantium*, Ὁξφόρδη 1962, σσ. 159-161 (στὸ ἐξῆς Barker) Ἀρ. Παπαδάκης, «Late Thirteenth Century Byzantine Theology and Gregory II of Cyprus», *Byzantine Ecclesiastical Personalities*, Brooklyn, Mass. 1975, σσ. 57-72 καὶ C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca. 1310)*, Nicosia 1982, σσ. 32-49 καὶ σποράδην.

24. Γιὰ τὸν Γεώργιο Ἀκροπολίτη βλέπε πρόχειρα Κ. Κρουμβάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, ἑλλ. μετ. Γ. Σωτηριάδη, (φωτ. ἀνατ. ἐκδ. Μαρσαλίη), ἐκδ. Γρηγοριάδη, Ἀθήνα 1974, τόμ. Α', σσ. 578-581.

25. I. Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, 2η ἐκδ., The Faith Press, Νέα Ὑόρκη 1974, σσ. 13-15 (στὸ ἐξῆς Meyendorff, *A Study*) Στ. Ράνσιμαν, *Βυζαντινὴ Θεοκρατία*, ἑλλ. μετ. I. Ροηλίδης, Ἀθήνα, Δόμος, 1982, σ. 146 (στὸ ἐξῆς Ράνσιμαν, *Θεοκρατία*). Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ἀναφερόμενος στὸν Γεώργιο Κύπριο τὸν ἀποκαλεῖ «*Δυσσεβῆς*», fol. 89r (Laurent, *δ.π.*, app. no. 11: Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 115, στ. 125, σσ. 302, 442), τὴν δὲ πατριαρχεία του, —ὅπως καὶ ἐκεῖνες πού εἶχαν προηγηθεῖ, τῶν Ἀρσενίου (1260-1265) καὶ Ἰωσήφ (1266-1275 καὶ 1282-1283)— ὡς «*ὑβρι*» καὶ «*ἀδίκια*» πού «*ἀνέδραμε στὴν Ἐκκλησίαν*» fol. 1v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 3: Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 2, στ. 7-9, σσ. 6, 308).

26. Σχετικὰ μὲ τὸν διαχωρισμὸ ἀλλὰ καὶ τὴν ἁρμονία ἀνάμεσα στὴν Βασιλεία (*Imperium*) καὶ τὴν Ἱερωσύνη (*Sacerdotium*), βλέπε Barker, *δ.π.*, σσ. 75-76· Fr. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy*, Οὐάσιγκτον 1966, τόμ. II, σσ. 724 κ.ἐξ.· I. E. Καραγιαννῶ-πουλος, «Ἡ Πολιτικὴ Θεωρία τοῦ Βυζαντίου», *Βυζαντινά*, 2 (1970), σσ. 37-61. Ἐπίσης βλέπε καὶ παρακάτω σσμ. 46, 49· Ράνσιμαν, *Θεοκρατία*, *δ.π.*, σσ. 145-146.

κρατορίας, διαδεχόταν ή πολιτική του 'Ανδρονίκου Β', που έθετε ως στόχο την διά της αναστυλώσεως της 'Ορθοδοξίας' ανασυγκρότηση της Οικουμενικότητας της 'Εκκλησίας. Μέσω των παλαιών μοναστικών κέντρων, το Οικουμενικό Πατριαρχείο διατηρούσε το κύρος του σε μία περιοχή που κάλυπτε μία τεράστια έκταση από την Ρωσία έως την 'Εγγύς 'Ανατολή. 'Ο "Άγιος 'Αθανάσιος κάνει μνεία σε μία επιστολή του για την ιδιαίτερη επιλογή της εκκλησιαστικής πολιτικής από τον 'Ανδρόνικο Β', όταν τον παραλληλίζει με τον Μεγάλο Κωνσταντίνο, τον δε εαυτό του με τον Πάπα Σιλβέστρο²⁷.

'Η πολύπλευρη συμβολή του 'Αγίου 'Αθανασίου είναι ίσως χωρίς αντίστοιχο προηγούμενο· συνετέλεσε στην άποκατάσταση του Οικουμενικού κύρους του πατριαρχικού θεσμού και την αναστύλωση της 'Ορθοδοξίας· μία αναστύλωση αντίστοιχης σημασίας με εκείνη της πρώτης μεταεικονομαχικής περιόδου του ένατου αιώνα. Δεν είναι τυχαίο ότι ή άφρατηρία της εκπληκτικής άνθησεως της εκκλησιαστικής τέχνης της εποχής συμπίπτει με την περίοδο της πρώτης πατριαρχείας του 'Αγίου²⁸. Δέκα περίπου χρόνια

27. « *Αρχήθεν περί την εκκλησίαν ενέδειξε τόν κατ' επίγνωσιν ζήλον και σπουδήν και άδαοχήν, δι' ήν ου διέλιπε κήδεσθαι, επαίνους και εφημίαις καταγεραίρειν, και στολαίς ιεραρχικαίς και ιεραίς εικόσι ταίς μετά κόσμου και εύεργεσίαις άσυγκρίτως την εκκλησίαν καταπλουτών, ως ουποτε των πατριαρχούντων τινός τοιούτων έπαπολαύσαι προς των άνεκαθεν εύσεβών αυτοκρατόρων, ει μπου και την παρίσσωιν προς τή τουτου πατρι κατά πνεύμα, τή μεγάλω φημι και ίσαποστόλω, εικάσειεν άν τις —δηλαδή τόν Μ. Κωνσταντίνο— εν ταίς κατά τόν εν άγίοις έκείνου ιερώτατον Σιλβέστρον, ει κάκεινου τό μέσον προς τά ήμέτερα όσον άκτινος προς αύτην άτενίζοντας*», fol. 85r-85v (Laurent, *δ.π.*, no. 1666· Talbot, *δ.π.*, έπ. 112, στ. 7-16, σ. 286). 'Επίσης ό "Άγιος 'Αθανάσιος « *Έγίνωσκε την άγίαν ψυχήν—τόν 'Ανδρονίκου—εις την των Χριστιανών εκκρεμαμένην προκοπήν και επίδοσιν*», fol. 1r (Laurent, *δ.π.*, app. no. 3· Talbot, *δ.π.*, έπ. 1, στ. 19-20, σ. 1), και τόν θεωρούσε ως «*τον της σοφίας του Θεου υιόν, όν προγνώσει προώρισε Κύριος, όν συνέσει και οικτω ή εκκλησία βασιλικώς έμαιεύσατο, όν και άρχειν και βασιλεύειν θαυμασίως έτιθηνήσατο, και σοφώς έδικαίωσεν, ου φαιδρύναι και μόνον τή παρουσία θεία ανάκτορα, άλλ' έγκύψαι και μάλα προς άγνωστον γνώσιν, την των πάντων φρικτών μυστηρίων εκπλαγασμένον δύναμιν, κάντευθεν σοφίας πλησθήναι και θείου φρονήματος, του δουλεύειν Κυριώ εν φόβω τή έννόμω ζωή και νηφούση ψυχή, προς τά φίλα Θεω διεγειρειν και ποδηγείν εν σπουδή και τό άπαν ύπήκοον, προς τό δράξασθαι θείας παιδείας, προφητικής, άποστολικής, ευαγγελικής, ως όρθοδόξους έξόν, μήπως επί πολύ όργισθη Κύριος, ως ή πείρα ήμίν παριστά*», fol. 37v (Laurent, *δ.π.*, no. 1700· Talbot, *δ.π.*, έπ. 55, στ. 4-14, σσ. 122, 365). 'Ο ίδιος Πατριάρχης επίσης θεωρούσε ότι « *Η έκ Θεου βασιλεία του 'Ανδρονίκου, έσπούδασε μετά Κύριον την εκκλησίαν καθάραι συγκοινωνίας 'Ιταλών*», fol. 6r (Laurent, *δ.π.*, no. 1594· Talbot, *δ.π.*, έπ. 9, στ. 1-2, σσ. 24, 315), είχε δε «*επίγνωσιν εν τή άνατολή των πόλεων την έξολόθρευσιν*», fol. 13v (Laurent, *δ.π.*, no. 1598· Talbot, *δ.π.*, έπ. 30, στ. 1-2, 340, σ. 62), από τούς Τούρκους. 'Όσον άφορά την αναστύλωση της 'Ορθοδοξίας βλέπε: Laiou, *δ.π.*, σ. 35· Nicol, *δ.π.*, σσ. 99-156· Καλομοιράκης, *δ.π.*, σημ. 175-176.

28. Έκτός από την άναφορά που περιέχεται προηγούμενως, σημ. 27, fol. 85r (Talbot, *δ.π.*, σ. 286), σε άλλες επιστολές του ό Πατριάρχης άναφέρεται με λεπτομέρειες στην πολιτική του 'Ανδρονίκου Β' όσον άφορά την εκκλησιαστική τέχνη, ιδίως fols. 44v-46r (Laurent, *δ.π.*, no. 1790· Talbot, *δ.π.*, έπ. 66, σσ. 152-158, 376-379), αλλά και fol. 72v (Laurent, *δ.π.*, no. 1720·

μετά την πυρπόληση του Πρωτάτου, του καθεδρικού ναού της μοναχικής πολιτείας του Ἁγίου Ὁρους (κατά τις ἐπὶ Βέκκου ταραχές), σὴν νέα του ἱστορία ὁ κλασικιστικὸς ἀνθρωπισμὸς τῶν ἀνακτορικῶν κύκλων τῆς ἐποχῆς συμπληρώθηκε ἀπὸ τὴν οἰκουμεικότητα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ποὺ ἀποκαλύπτει ἡ λειτουργικὴ ἐμπειρία τῆς Ὁρθόδοξης ἐκκλησίας²⁹.

Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ἐκτὸς ἀπὸ τὴν συμπάρασταση τοῦ Ἀνδρονίκου Β', στηρίχθηκε κατὰ πολὺ στὴν βοήθεια ποὺ τοῦ παρεῖχε μὲ τὸ παράδειγμά του, ὁ πνευματικὸς του ἀδελφὸς Μητροπολίτης Φιλαδελφείας Θεόκλητος (1250;-1324/26), ἀπὸ τις ἡγετικὲς ἐκκλησιαστικὲς φυσιογνωμίες τῆς ἐποχῆς³⁰. Ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς —κοινοβιάτες καὶ ἀσκητὲς— ποὺ τὸν ἀποκαλοῦσαν ὅπως καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Β', νέο Χρυσόστομο, εἶχε τὸν ἰδιαίτερο θαυμασμὸ τοῦ Ὁσίου Μαξίμου τοῦ Κausοκαλύβη († 1320)³¹. Ὁ λαὸς τὸν ἀγαποῦσε γιὰ τὴν ἀπλότητα τῶν τρόπων του καὶ τὴν ἀγιότητα τοῦ βίου του, χαρίσματα ἀποτελεσματικὰ κατὰ τὸν ἔλεγχο ποὺ ἀσκούσε στοὺς ἰσχυροὺς ὑπὲρ τῶν ἀδυνάτων.

Ὁς ἐκκλησιαστικὸς ἡγέτης ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος κρίνεται ἰσότημος τῶν μεγάλων Προφητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῶν Μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ τετάρτου αἰῶνος —Μεγάλου Βασιλείου καὶ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομο—, τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου τῆς εἰκονομαχικῆς περιόδου, καὶ τέλος τῶν μεγάλων διδασκάλων τῆς μυστικῆς θεολογίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας³², κατὰ τὴν ἄσκηση τῶν καθηκόντων του ἐπιδίωκε τὴν ἀποκατάσταση ἀντίστοιχης ἐκκλησιαστικῆς τάξης μὲ ἐκεῖνη ἢ ὅποια εἶχε διαμορφωθεῖ κατὰ τὸν ἕνατο αἰῶνα μετὰ τις εἰκονομαχικὲς διαμάχες καὶ τὴν ἀναστύλωση τῶν Εἰκόνων³³. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς τὸν ἀναγνώριζε ὡς συνδεδεμένο μὲ τὴν νηπτικὴ ἄνθηση τοῦ δεκάτου τετάρ-

Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 88, στ. 12, σσ. 232, 417). Βλέπε ἐπίσης Καλομοιράκης, *δ.π.*, σμμ. 174-177· τοῦ ἰδίου, «Ἡ Ἐμπειρία», *δ.π.*, σσ. 23-26.

29. Καλομοιράκης, *δ.π.*, σμμ. 174-177. Γιὰ τὴν εὐρύτερη βιβλιογραφία τοῦ μνημείου βλέπε σύνοψή τῆς *δ.π.* σμμ. 2.

30. Γιὰ τὸν Ἅγιο Θεόκλητο βλέπε Talbot, *δ.π.*, σσ. 333-334· Καλομοιράκης, *δ.π.*, σμμ. 5-6, 9, ὅπου καὶ ἡ σύνοψη τῆς προγενέστερης βιβλιογραφίας.

31. Fr. Halkin, «Δύο Βίοι τοῦ Ἁγίου Μαξίμου Κausοκαλύβη τοῦ Ὁρους Ἄθως τοῦ 14ου αἰῶνος», *Analecta Bollandiana*, 53 (1936), σ. 72, ἀναδημοσίευση: *Saints moines d'orient*, Variorum Reprints 17, 1973.

32. Boojamra, *δ.π.*, σ. 15. Ἐπίσης βλέπε παρακάτω σμμ. 34.

33. Ὁ Ἀθανάσιος ἀναφερόμενος στὸν ἑαυτὸ του ὁμολογοῦσε, ὅπως τὸ Συνοδικὸ τῆς Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅτι «...ὡς οἱ τοῦ Κυρίου μου Ἰησοῦ ἐδογμάτησαν καὶ παρεδεδώκασιν ἅγιοι μαθηταὶ καὶ ἀπόστολοι, καὶ οἱ τούτων διάδοχοι θεοφόροι πατέρες, καὶ ὡς ἡ ἅγια ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν ἐδέξατο πιστεῖω καὶ προσκυνῶ καὶ δέχομαι καὶ ἀσπάζομαι καὶ κηρύττω», fol. 84v (Laurent, *δ.π.*, no. 1557· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 111, στ. 28-32, σ. 282). Μνεῖα τοῦ Συνοδικοῦ τῆς Ὁρθοδοξίας ὑπάρχει καὶ ἄλλη φορά, fol. 44r (Laurent, *δ.π.*, no. 1665· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 64, σχόλιο στίχου 1, σσ. 150, 375).

του αιώνας³⁴. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἔδωσε τὴν βάση νὰ ἀντιμετωπισθεῖ πρὸς στιγμὴν, στὴν ἐποχὴ μας κυρίως, ὡς ἕνας πρόδρομος τοῦ Ἡσυχαστικοῦ κινήματος³⁵. Τὸ ἀκριβέστερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Πατριάρχη ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀρχίζει τὴν πορεία τῆς ἡ θρησκευτικῆς πολιτικῆς τῆς ἀναστυλῶσεως τῆς Ὁρθοδοξίας, ποὺ ἀποδείχθηκε καθοριστικὴ γιὰ τὸν δέκατο τέταρτο αἰώνα³⁶. Μὲ ἀποφάσεις τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ἐδραιώθηκαν νέες μητροπόλεις ὑπαγόμενες στὴν δικαιοδοσία του καὶ ἐπέβαλε στοὺς Ἐπισκόπους νὰ παραμένουν κοντὰ στὸ ποίμνιό τους καὶ ὄχι στὴν Πόλη³⁷. στόχος τῶν ἐνεργειῶν του αὐτῶν ἦταν ἡ στήριξη τῶν ὑποδουλωμένων τὴν ἐποχὴ ἐκείνη Ρωμαίων στοὺς Τούρκους³⁸, τῶν ἐλεγχομένων Ρώσων ἀπὸ Μογγόλους καὶ Πολωνούς³⁹, καὶ ἐν γένει τῶν «πειραζομένων» ὀρθοδόξων ἀπὸ Λατίνους, Ἑβραίους καὶ Ἀρμενίους⁴⁰. Ἰδιαίτερα στὸν γῶρον τῆς προσωπικῆς προσπάθειας ἐνὸς ἐκάστου, τόνισε τὴν ἀνάγκη τοῦ ἡθικοῦ βίου⁴¹, φρόντισε γιὰ τὴν τάξη τῆς λειτουργικῆς ζωῆς⁴² καὶ ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὴν προσωπικὴ ἀσκήση καὶ κυρίως τὴν προσευχὴ⁴³.

Ὡς οἰκουμενικὸς ἡγέτης συνεργαζόμενος μὲ τὸν Αὐτοκράτορα, ἀνέλαβε καὶ ἔφερε εἰς πέρας μία μεγάλῃ ἐκκλησιαστικῇ μεταρρύθμισή⁴⁴· εἰσηγήθηκε

34. «...καὶ Νικηφόρον δὲ τὸν Ὅσιον ἐκεῖνον ὃς, πολυετὴ χρόνον ἐν ἡμερία καὶ ἡσυχίᾳ διενεγκῶν, ἔπειτα τοῖς ἐρημικωτέροις μέρεσι τοῦ ἁγίου ὄρους ἐμφιλοχωρήσας καὶ ἀπασχολήσας ἑαυτὸν, ἐκ πασῶν τῶν πατερικῶν φωνῶν συνειλοχῶς, τὴν νηπτικὴν ἡμῖν παρέδωκεν πράξιν... Καὶ τί λέγω τοὺς παλαιούς τῶν ἁγίων; Ἄνδρες πρὸ ἡμῶν μεμαρτηρημένοι καὶ ἀποδοειγμένοι ἐν δυνάμει τοῦ πνεύματος ἁγίου τοῦθ' ἡμῖν παρέδωκεν, ... τὸν φερώνυμος Θεόληπτον ἐκεῖνον ἀκούεις, τὸν Φιλαδελφείας πρόεδρον, μᾶλλον δ' ἀπὸ ταύτης ὡς ἀπὸ λυχνίας τὸν κόσμον φωτήσαντα, τὸν Ἀθανάσιον ἐκεῖνον, ὃς ἐπ' ἐνιαυτοὺς οὐκ ὀλίγους τὸν πατριαρχικὸν ἐκόσμησε θρόνον, οὐ καὶ τὴν σορὸν ὁ Θεὸς ἐτίμησε ... τοῦτους πάντα ἀκούεις... κάτεχεις τοὺς βουλομένους τὴν παράδοσιν ταύτην... Ἡμεῖς δὲ καὶ τῶν ἁγίων ἐκείνων ἐστίν οἱς ἀτοπροσώπως ὀμιλήσαμεν καὶ διδασκάλοις ἐχρησάμεθα», PG, 150, 1116.

35. Meyendorff, *A Study*, δ.π., σσ. 20-25.

36. Καλομοιράκης, «Ἡ Ἐμπειρία», δ.π., σσ. 24-25.

37. Boojamra, δ.π., σσ. 110-119.

38. Ὁ.π., σσ. 211-213.

39. Μέγντορφ, *Ρωσία*, δ.π., σσ. 131-133.

40. Fol. 12r (Laurent, δ.π., no. 1621· Talbot, δ.π., ἐπ. 23, σσ. 52, 330-331), fols. 16v-17r (Laurent, δ.π., no. 1639· Talbot, δ.π., ἐπ. 36, σσ. 70, 345), fols. 18r-19r (Laurent, δ.π., no. 1622· Talbot, δ.π., ἐπ. 41, σσ. 82-84, 348-350)· Boojamra, δ.π., σσ. 118, 181-195· τοῦ ἰδίου, *Athanasios*, δ.π., σ. 27.

41. Laiou, δ.π., σσ. 198-199· Boojamra, δ.π., σσ. 119-123.

42. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἀρχισε ἡ συστηματικὴ κωδικοποίηση τῶν λειτουργικῶν ἐθίμων δι' ἀναγραφῆς μὲ ἐρυθρογραφίες τῶν ὁδηγιῶν ποὺ ἀφοροῦν τὴν τέλεση τῶν καθημερινῶν ἀκολυθῶν καὶ τῆς Θείας Εὐχαριστίας, βλέπε Μέγντορφ, *Ρωσία*, δ.π., σσ. 170-171.

43. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔμμεση ἀναφορὰ ποὺ ὑπάρχει στὶς ἐπιστολὰς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, δ.π., βλέπε ἐπίσης καὶ Γρηγοράς, I, *CSSB*, δ.π., σσ. 258-259.

44. Boojamra, δ.π., σσ. 84-87, 215-222.

στον Ἀνδρόνικο Β' λύσεις γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἀνασυγκρότηση τῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ ὁποῖες ἔγιναν ἀποδεκτές, καὶ μακροπρόθεσμα ἢ λογικὴ τους ἦταν αὐτὴ πού συνέτεινε στὴν διατήρηση τῆς Οἰκουμεικότητος τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἡ ἰδιαίτερη αὐστηρότητα τοῦ χαρακτήρα τοῦ Ἀγίου καὶ ἡ φιλανθρωπία του βοήθησαν ὥστε νὰ ἀναζωογονηθοῦν οἱ παραδοσιακοὶ θεσμοὶ καὶ ἡ κοινωρικὴ ἠθικὴ στὸ κράτος καὶ τὴν ἐκκλησία, πού εἶχαν ὑποχωρήσει ἀπὸ τὴν εἰσδοχὴ δυτικοευρωπαϊκῶν προτύπων⁴⁵. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του τέλους ἐνδυναμώθηκε ὁ ἱστορικὸς θεσμὸς τῆς διακρίσεως ἀλλὰ καὶ ἀρμονικῆς συνεργασίας, στὴν λειτουργία τοῦ Κράτους τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀνάμεσα στὴν «*Βασιλεία*», καὶ τὴν «*Ἱερωσύνη*», μὲ ἐνισχυμένη θεσμικὰ τὴν θέση τῆς δευτέρας⁴⁶.

Ἐκτός ἀπὸ τὰ ποιμαντικά του καθήκοντα ὁ Ἅγιος ἀσχολήθηκε ἐξίσου σοβαρὰ μὲ τὰ προβλήματα ἐπιβιώσεως πού ἀντιμετώπιζε τὸ ποιμνιὸ του, ἀπὸ τὴν ἀγάπη του γιὰ τοὺς πάσχοντες ἀπὸ τὰ ἴδια τους τὰ λάθη, Ὁρθοδόξους⁴⁷. Κατὰ τὰ λεγόμενά του ἐκεῖνοι, ἔχοντας ἐγκαταλείψει τὶς παραδόσεις καὶ τοὺς νόμους τῆς Ἐκκλησίας, δοκιμάζονταν ἀπὸ τὸν Θεὸ ὄχι γιὰ νὰ χαθοῦν ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπιστρέψουν στοὺς κόλπους του. Τὸ εἶδος τοῦ ἐλέγχου πού ἀσκούσε, ὡς Πατριάρχης, πρὸς ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους, ἐὰν θεωρηθεῖ κατὰ ἐπιφανειακὸ τρόπο, εἶναι δυνατόν νὰ κριθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ κοινὸ ἀγιολογικὸ τόπο ἀντιστοίχων πατερικῶν κειμένων. Ἡ κριτικὴ ὁμως τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Ἅγιο, παραπέμπει στὶς ἐπιπτώσεις τῆς ἀνυπακοῆς τῶν Πρωτοπλάτων καὶ τοῦ γένους τῶν Ἰσραηλιτῶν ἀπὸ ἄλλη σκοπιὰ ἐπίσης θυμίζει καὶ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ στάση, ὅπως αὐτὴ εἶχε κατ' ἀρχὴν διατυπωθεῖ στὴν Ὀδύσσεια μὲ τοὺς εἰσαγωγικοὺς λόγους τοῦ πατέρα ἀνδρῶν τε θεῶν τε: ὅτι οἱ βροτοί, ὄντες προειδοποιημένοι, δὲν πρέπει νὰ αἰτιώνται τοὺς Θεοὺς διότι «*σφῆσιν ἀτασθαλίησιν ὑπὲρ μόνον κακὰ ἄλγεα ἔχουσιν*»⁴⁸.

45. Laiou, *δ.π.*, σσ. 198-199· Nicol, *δ.π.*, σσ. 114-129· Talbot, *Athanasius*, *δ.π.*, σσ. 13-16· Constantelos, *δ.π.*, σσ. 624-625· Boojamra, *δ.π.*, σσ. 70-74, 119-123.

46. Boojamra, *δ.π.*, σσ. 62-70, 74-84. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος χρησιμοποίησε τοὺς δρους «*Ἱερωσύνη*» καὶ «*Βασιλεία*» μὲ πολιτικὰ περιεχόμενο. Σχετικὰ βλέπε: fol. 59r (Laurent, *δ.π.*, no. 1636· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 81, στ. 2, σσ. 202, 403).

47. «*...παρώρησε γάρ με πρὸς τοῦτο τὸ τῶν πασχόντων φίλτρον τῶν Χριστιανῶν*» fol. 1r (Laurent, *δ.π.*, app. no. 3· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 1, στ. 18, σ. 1), «*τοσοῦτου κινδύνου ἐπικειμένου ἡμῖν, καὶ μικροῦ καταδυομένου ὀρθοδόξων, διὰ νομίμων ἀθέτησιν, τῷ πελάγει τῶν συμφορῶν*» fol. 43r (Laurent, *δ.π.*, no. 1705· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 62, στ. 37-38, σ. 146), «*Φιλανθρώπως παιδεύειν ἡμᾶς τὸν Θεόν, οὐ πρὸς ὀλεθρον ἀλλὰ πρὸς ἐπιστροφὴν*» fol. 14r (Laurent, *δ.π.*, no. 1598· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 30, στ. 7-8, σ. 62), «*Οὐ γάρ Ἀθανάσιον ἀβοήθητον, ἀλλ' Οἰκουμεικὸν Πατριάρχην καὶ Ἐκκλησίας καταστροφὴν ἐβλεπον, ἤτις καὶ φαίνεται σήμερον τοῖς μὴ τυφλώττειν θελήματι ὀρεγομένοις, μηδὲ τῆς ἀληθείας τὸ ψεύδος θέλουσι προτιμᾶν*» fol. 2r (Laurent, *δ.π.*, app. no. 2· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 2, στ. 21-24, σ. 6).

48. Ὀδύσσεια A 32-34. Γιὰ τὴν συνειδητοποίηση τῶν ἰδίων σφαλμάτων ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο στὸν Ὅμηρο βλέπε Ν. Π. Μπεζαντάκης, *Ἡ ἔννοια τῆς μετανοίας στὸν Ὅμηρο*, Ἀθήνα 1980, σσ. 126-131.

Τὸ αἴτημα γιὰ «*Ἐπιστροφή*» καὶ «*Μετάνοια*», κύριο σημεῖο τῶν παραινέσεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχη Ἁγίου Ἀθανασίου Α΄, χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὸν Αὐτοκράτορα ὡς ὁ ἄξονας τῆς πρακτικῆς του, στὴν προσπάθειά του νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ κυρίως ἡ «*Ἱερωσύνη*» («*Sacerdotium*»), παρὰ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ ἢ «*Βασιλεία*» του («*Imperium*»)⁴⁹. Ἡ ἐπιλογή τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄, τὴν ὁποία ἀκολούθησαν ἐν συνεχείᾳ κατὰ κανόνα καὶ οἱ διάδοχοί του, ὑπῆρξε σωτήρια γιὰ τὴν ἐπιβίωση ὅλων τῶν Ὁρθοδόξων —ἀσχέτως γε-
νων— ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν πτώση τῆς Βασιλεῦσας⁵⁰.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Πατριάρχη πρὸς τοὺς κατοικοῦς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας

Τρεῖς κυρίως ἱστορικὲς πληροφορίες περιέχονται στὴν δημοσιευμένη Διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ποὺ καλύπτει τὰ fols. 230r-232r, τοῦ ἑλληνικοῦ κώδικα τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης ἀρ. 2219, πίνακες 1-5⁵¹. Κατ' ἀρχὴν ἀναφέρεται ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Πατριάρχη συντάχθηκε μετὰ τὴν δευτέρη ἀνυπόδο στὸν Οἰκουμενικὸ θρόνο (στὶς 23 Ἰουνίου τοῦ 1303), καί

49. «*Εἰ οὖν βουλόμεθα καὶ ἑαυτοὺς καὶ τὸν κόσμον κερδῆσαι ἕκαστος ἐπιγνώμων καὶ τὰ οἰκεία καὶ τὰ κοινά, οἱ διοικοῦντες τὰ δημόσια ἐξαίρτως καὶ τὰ τοῦ κόσμου καὶ τὰ τῶν ἐκκλησιῶν... εἰ δὲ οὐδόλας [γένηται ἢ ἐπιστροφή], κἄν μυρίας ἐπιβολὰς στρατευμάτων ἢ καστελλίων ἀνεγέρσεις ἐπινοήσωμεν. ἀλλὰ καὶ ὅπερ ἂν τῶν εἰς ἀσφάλειαν δοκούντων μεταχειρισόμεθα, εἰς τὸ ἐναντίον ἐκβήσεται. ... διὰ ταῦτα ἠθέλησα ὀνόματι ἐγὼ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς ἀνοίξει τὴν θύραν, καὶ τοὺς ἐρχομένους καὶ εἰς δύναμιν νουθετεῖν πρὸς ἐπιστροφήν καὶ μετάνοιαν... βλέψωμεν πρὸς ἐπιστροφήν καὶ μετάνοιαν... ζητήσωμεν τὰ ἀρέσκοντα τῷ Θεῷ, σπεύσωμεν διορθῶσαι καὶ τὰ οἰκεία καὶ τὰ κοινά» fol. 17r-17v (Laurent, ὁ.π., app. no. 7· Talbot, ὁ.π., ἐκ. 37, στ. 16-37, σ. 78). «*ἐπεὶ δὲ σωτήριον ζῆλον ὑπὲρ αὐτῆς ὁ ὑπεράγαθος κύριος ἀνήψεν ἐν τῇ καρδίᾳ τῆς ἐκ Θεοῦ βασιλείας σου —τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄— γένοιτο ταύτης ἀξιωθῆναι παρὰ Θεοῦ καὶ τῆς ἐκκλησίας ἰδεῖν καὶ τὰ τῆς βασιλείας ἀναδραμεῖν πρὸς τὸ βέλτιον. οὐ γὰρ διὰ τὴν βασιλείαν ἢ ἱερωσύνην ἀπεχαρίσθη τῷ χριστιανῷ λαῷ, ἀλλὰ διὰ τὴν ἱερωσύνην ἢ βασιλείαν ἴνα... ἀντικρατύνηται πάλιν αὐτὴ καὶ συνίσταται αὐξομένη ὑπὸ Θεοῦ, καὶ τῇ αὐτοῦ ἐκκλησίᾳ ἐπαγον σύστασιν καὶ πρὸς τὰ κρείττω βελτίωσιν καὶ πράττειν καὶ λέγειν τὴν ἐκ Θεοῦ βασιλείαν σου. οὐκ ἀποδέχομαι μόνον, ἀλλὰ καὶ εὐχομαι πρὸς Θεοῦ πλουτισθῆναι καὶ τοῦτο καὶ ἄλλο πᾶν ἀγαθὸν τῇ ἐκ Θεοῦ βασιλείᾳ σου» fol. 80v (Laurent, ὁ.π., no. 1730· Talbot, ὁ.π., ἐκ. 104, στ. 22-33, σ. 264). Βλέπε ἐπίσης καὶ σημ. 46.**

50. Boojamra, ὁ.π., σσ. 221-222.

51. Τὸ χειρόγραφο Codex Vaticanus Grecus 2219 (Colonensis 58), fols. 1-274r, ἀνάγεται στὴν 1η πενηνταετία τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰώνα· ἔχει διαστάσεις 23,8 × 15,5 ἐκ. καὶ φύλλα 1-274r. Πρόκειται γιὰ τὸ παλαιότερο καὶ πληρέστερο χειρόγραφο, τὸ «V», στὸ στέμμα τῶν κωδίκων ποὺ περιλαμβάνουν κείμενα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου. Ἀπὸ τὶς ἑκατὸν ὀγδόνα μία ἐπιστολές, ὁμιλί-
ες καὶ τὴν Νεαρά ποὺ περιλαμβάνει τὸ χειρόγραφο, ἔχουν δημοσιευθεῖ κυρίως ἢ ἐπίσημη ἀλληλογραφία του πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα, τὰ μέλη τῆς αυτοκρατορικῆς οἰκογενείας καὶ τοὺς ἀξιωματοῦχος (fols. 1-99r). Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χειρογράφου (fols. 100r-274r) μὲ τὴν ἀλληλογραφία πρὸς τοὺς ἱερεῖς, τοὺς μοναχοὺς καὶ τὸ πληρωμα τῆς ἐκκλησίας, ποὺ δὲν περιλαμβάνεται στὰ ὑπόλοιπα σωζόμενα χειρόγραφα, εἶναι γνωστὸ στὴν πλειονότητά του ἀπὸ

ἐξηγούνται οι λόγοι αὐτῆς τῆς ἀποδοχῆς ἀπὸ τὴν πλευρά του (στ. 5-6)⁵². Στὴν συνέχεια περιγράφεται ἡ δραματικὴ κατάσταση στὴν ὁποία ζοῦσαν οἱ Μικρασιάτες καὶ διατυπώνονται τὰ κατὰ τὸν Πατριάρχη αἷτια τῆς συμφορᾶς. Τέλος συνιστᾶται ἀπὸ τὸν συντάκτη τῆς Διδασκαλίας ἡ ἐνεργοποίηση τῶν Μικρασιατῶν καὶ προαναγγέλλεται ἔμμεσα ἡ ἄφιξη ἀπεσταλμένου τοῦ Αὐτοκράτορα στὸν ὁποῖο καὶ θὰ πρέπει νὰ δεῖξουν ὑπακοή γιὰ τὴν σωτηρία τους (στ. 94-100).

Ἡ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε στὴν Μικρὰ Ἀσία ὡς θέμα ἀναφέρεται καὶ σὲ τρεῖς ἄλλες Ἐπιστολὲς τοῦ Πατριάρχη πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα, χρονολογούμενες ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1303-1305 (fols. 17r-17v, 16r, 13v)⁵³. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων στὴν χρονολογούμενη πρώτη (fol. 17r-17v), ἀναφέρονται ἔμμεσα καὶ οἱ Καταλανοὶ ἐνῶ στὶς ἄλλες δύο (fols. 13v, 16r) μνημονεύονται ἐπὼνυμα. Μὲ βάση τὶς πληροφορίες ποὺ περιέχει ἡ δημοσιευμένη ἐδῶ Διδασκαλία, δίδεται ἡ δυνατότητα νὰ ἀναχρονολογηθεῖ ἡ πρώτη τῶν τριῶν Ἐπιστολῶν (fol. 17r-17v) κατὰ ἔξι μῆνες περίπου ἀργότερα, ὄχι πρὶν τὴν ἀνοιξὴ ἀλλὰ πρὶν τὸ φθινόπωρο τοῦ 1303. Στὴν Ἐπιστολὴ ἐκείνη ὁ Πατριάρχης ἐλέγχει τὸν Αὐτοκράτορα ἐπειδὴ δὲν εἶχε δεχθεῖ τὴν πρότασή του νὰ πέμψει κάποιον στὴν Μικρὰ Ἀσία γιὰ νὰ στηρίξει τὸν κόσμω⁵⁴, ἀντ' αὐτοῦ δὲ σκεπτόταν νὰ ἐμπιστευθεῖ τὶς τύχες τῶν Μικρασιατῶν σὲ πολεμιστὲς ἀπὸ

σύντομες περιλήψεις κάθε κειμένου, βλέπε Laurent, *δ.π.* Γιὰ τὶς σχετικὲς ἱστορικὲς καὶ φιλολογικὲς πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν τὸ χειρόγραφο βλέπε Talbot, *δ.π.*, σσ. xxxiii-xlvi. Γιὰ ὀριζόμενες ἀπὸ τὶς ἀδημοσίευτες ἐπιστολὲς τοῦ «V», προετοιμάζεται ἕκδοσι ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα καὶ τὸν Ἄλ. Ἀλεξάκη.

52. Βλέπε καὶ Laurent, *δ.π.*, no. 1589, ὅπου ἡ σχετικὴ περίληψη. Ὅρισμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπιστολὴ (fol. 230v-231r, στ. 38-41, 47-50), ἔχουν ἤδη δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα, βλέπε Καλομοιράκης, *δ.π.*, σμμ. 177.

53. Fol. 17r-17v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 7· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 37, στ. 11-31, σσ. 78, 345-346), fol. 16r (Laurent, *δ.π.*, no. 1630· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 35, στ. 14, σ. 344), fol. 13v (Laurent, *δ.π.*, no. 1598· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 30, στ. 1, σσ. 62, 340). Ἀπὸ τὸ 1299 οἱ Τοῦρκοι κυριαρχοῦν πλέον στὴν περιοχὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας φθάνοντας πρὸ τῶν πυλῶν σχεδὸν τῆς Πόλεως, βλέπε σχετικὰ G. G. Arnakis, *Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί. Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1282-1337)*, Texte und Forschungen sur byzantinisch-neugriechischen Philologie, 41 (Ἀθήνα 1947), σ. 71· Laiou, *δ.π.*, σσ. 76-93. Βλ. ἐπίσης Speros Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Centuries*, Berkeley 1971.

54. «...διὰ τὰυτα καὶ ἐμφοθῆναι τινα, εἰ καὶ οὐκ εἰσηκούσθη, ὑπέμνησα πρὸς Ἀνατολήν, καὶ πάλιν παρακαλῶ καὶ τὰ ἔγχε κατασπάζομαι τῶν ποδῶν σου, βλέψωμεν πρὸς ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν...», fol. 17v, Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 37, στ. 30-33, σ. 78. Γιὰ τὴν χρονολόγησι πρὶν τὸν Μάρτιο τοῦ 1303 εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἡ περιλαμβανόμενη πληροφορία στὴν ἐπιστολὴ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Νικηφόρου Χούμνου νὰ γίνῃ ὁ γάμος τῆς κόρης του, γεγονός τὸ ὁποῖο ἔγινε κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Πάσχα τοῦ 1303, «...μηδὲ τὰς ὀρέξεις ζητῶμεν ἡμῶν, ὡπερ ὁ κανικλείου (ὁ Ν. Χούμνος), μὴ ζητῶν καταλαγῆναι Θεῷ εἰς ὅσα τῇ ἐξουσίᾳ ἐχρησαστο ἀσυμφῶρος, ἀλλὰ μόνον γενέσθαι τοὺς γάμους...» *δ.π.*, στ. 33-35, σσ. 347, 425-426. Ἡ πληροφορία αὐτὴ ὅπως εἶναι διατυπωμένη δὲν ἐμποδίζει νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὡς terminus postquem.

τήν δυτική Ευρώπη, προφανώς τους Καταλανούς⁵⁵. Ἡ Ἐπιστολή τοῦ Πατριάρχου πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα διαφωτίζει ἀπὸ τὴν πλευρά της τὴν δημοσιευομένη ἐδῶ Διδασκαλία τοῦ πρὸς τοὺς Μικρασιάτες· ἀποκαλύπτει ὅτι πρέπει νὰ εἶχε προηγηθεῖ τῆς Διδασκαλίας σχετικὴ εἰσήγησις τοῦ Πατριάρχου πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα νὰ σταλεῖ ἀξιωματοῦχος στὴν Μικρὰ Ἀσία, γιὰ τὴν ἀφιξη τοῦ ὁποῖου προῖδεαξε στὴν Διδασκαλία τοῦ τοῦ Μικρασιάτες. Καὶ στὴν Διδασκαλία καὶ τὴν Ἐπιστολὴ τονίζεται ὅτι ἂν δὲν ἔχουν «*Ἐπιστροφὴ*» καὶ «*Μετάνοια*» δὲν πρόκειται καμία δύναμις νὰ τοὺς σώσει.

Μὲ ἀφετηρία τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἡ Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα (fol. 17r-17v) δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1303, διότι κατὰ τὸν Σεπτέμβριο ἔφθασαν στὴν Πόλιν οἱ Καταλανοί. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἡ Διδασκαλία πρὸς τοὺς Μικρασιάτες πρέπει νὰ εἶχε συνταχθεῖ μέσα στὸν πρῶτο μῆνα μετὰ τὴν δευτέρη ἀνοδο τοῦ στὸν Οἰκουμενικὸ θρόνο, περὶ τὸν Ἰούλιο. Καθὼς ἡ μία περιορίζει τὸν χρόνο τῆς ἄλλης, καὶ τὰ δύο κείμενα πρέπει νὰ εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα τῆς δευτέρας πατριαρχείας τοῦ Ἁγίου, κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1303. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ περιγραφὴ τῆς καταστάσεως, τὰ ἐπιχειρήματα καὶ οἱ διαπιστώσεις τῶν αἰτίων ποὺ περιέχονται στὰ δύο κείμενα εἶναι σχεδὸν ταυτόσημες.

Μὲ κύριο ἄξονα τὴν ἐπέλαση τῶν Τούρκων στὴν Μικρὰ Ἀσία, στὴν Διδασκαλία τοῦ Ὁ Ἁγίου διεκτραγωδεῖ μὲ πόνο ψυχῆς τὴν κατάστασις ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ στὴν περιοχὴ. Ὅπως καὶ σὲ ἄλλες ἐπιστολὰς ὡς αἰτία τῶν κακοτυχιῶν ἐκείνων θεωρεῖ τὶς ὑπερβολικὰ ἄστοχες ἐνέργειες ὄλων πέρα ἀπὸ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ ἀπὸ ὅ,τι ἀρμόζει σὲ ἐλευθέρους ἀνθρώπους, ... «*δι' ἁμαρτίας ὑπερβολῆν καὶ ἄλλο οὐδὲν*» (στ. 12-13), «*ἱερεῖς καὶ λαὸς ἐξέστημεν ἐπὶ τὸ αὐτό· διὰ ταῦτα πάντα εὗρεν ἡμᾶς τὰ δεινὰ*» ... (στ. 18-19). Προσπαθώντας νὰ δώσει κουράγιο σὲ ὄλους ὁ Πατριάρχης μὲ ταπεινότητα, θεοφιλία καὶ φιλάνθρωπία, ἀποκαλύπτει πόσο συμπάσχει μὲ τὸ ποίμνιό του· σὰν Προφῆτης τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τοὺς νουθετεῖ ἐκλιπαρώντας τοὺς γιὰ «*Ἐπιστροφὴ*» καὶ «*Μετάνοια*». Ὁ Ἁγίος ἀναφέρει, ὅπως ὁ Ἰωνᾶς, τὴν περίπτωσι τῶν Νινευιτῶν οἱ ὁποῖοι, παρὰ τὰ μεγάλα κρίματά τους, σῶθηκαν ὅταν μετανόησαν· ὑπενθυμίζει, ὅπως ὁ Ἱερεμίας, τὴν περιοχὴ Γαλαάδ· στὰ λόγια τοῦ παρεμβάλλει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Ζαχαρία, τὸν Μαλαχία, τὸν Ἀμώς, τοὺς *Ψαλμοὺς* καὶ ἐπιπλέον ἀναφέρει περιστατικὰ ἐν γένει ἀπὸ τὴν Βίβλο, μὲ τὸν Δαυῖδ, τὴν Πόρνη, τὸν Ληστή. Ὁ Πατριάρχης ζητᾷ ἀπὸ τὸ ποίμνιό του νὰ φροντίζουν ἐνεργᾶ γιὰ τὴν ὑπακοὴ ἐαυτῶν καὶ ἀλλήλων στὸν νόμο τοῦ Θεοῦ καὶ τὶς ἀποφάσεις καὶ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ «*Ἁγίου του*» Αὐτοκράτορα. Ἐὰν λαὸς καὶ ἄρχοντες εἶχαν «*Ἐπιστροφὴ*» καὶ «*Μετάνοια*»,

55. «...καὶ μὴ νομίσης ὡς δι' ἐπιβολῆς στρατευμάτων ἰσχύσομέν τι· λέγω γὰρ καὶ πάλιν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ὡς οὐδ' ἂν ἡ ἐσπερίας, εἰ ἦν δυνατόν, ὅλη συνήχθη εἰς τὴν βοήθειαν, ἀλλὰ τι· ἐπιστροφὴ καὶ μετάνοια...», ὁ.π., στ. 12-14, σσ. 78, 346. Βλέπε ἐπίσης καὶ σημ. 49: «*εἰ οὐκ βουλόμεθα...*».

μέ τις δικές τους δυνάμεις και τις πατριαρχικές υποδείξεις ήταν δυνατόν να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους.

Κατά την μεταγραφή του κειμένου, εκτός από τις διορθώσεις των ελαχίστων ὀρθογραφικῶν λαθῶν, ἐπιδιώχθηκε νὰ ἀποκατασταθεῖ συντακτικὴ συνέπεια, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις κυρίως ὑποθετικῶν λόγων. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα δηλώνονται οἱ ἀντίστοιχες γραφές τοῦ χειρογράφου. Στὸν σχολιασμό ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο, γίνεται ἀναφορὰ κυρίως σὲ ἐκεῖνα τὰ σημεῖα τῆς διδασκαλίας τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν κοινούς τόπους γιὰ τὶς ἐπιστολές τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου. Ἐν πρώτοις ἡ μεγάλη συνάφεια τοῦ κειμένου μὲ ἐπιστολές τόσο προγενεστέρων ὅσο καὶ ἀρκετὰ μεταγενεστέρων χρόνων, ἐν συνεχείᾳ ἡ βεβαιωμένη πληροφορία ὅτι ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ὑπάγоруε τὶς ἐπιστολές του⁵⁶, τέλος ὁ χαρακτήρας τῶν βιβλικῶν ἀποσπασμάτων ἢ τῶν δικῶν του θέσεων, ὅπου διαπιστώνονται, φανερῶνουν τὴν σταθερότητα μὲ τὴν ὁποία ὑποστήριζε τὶς ἐκτιμήσεις του καὶ τὴν θεμελίωσή τους. Παράλληλα προβάλλει ἡ προφητικὴ του μορφή, ἡ ἄσβεστη πατρικὴ του ἀγωνία γιὰ τὸ ποίμνιό του καὶ ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ του στὰ κοινά.

(fol. 230r) Διδασκαλία τοῦ Πατριάρχου
τοῖς ἱερεῦσι καὶ μοναχοῖς καὶ ὄλω τῶ Χριστωνύμω λαῶ,
τοῖς οἰκοῦσιν ἐν ταῖς πόλεσι τῆς ἀνατολῆς

Τοῖς ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητοῖς τέκνοις ἱερεῦσι καὶ μοναχοῖς καὶ ὄλω τῶ Χριστωνύμω λαῶ, χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ Πατρὸς καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Γινώσκειν ὑμᾶς βούλομαι ἀδελφοί, ὡς ὁ ποιῶν πάντα καὶ μετασκευάζων Θεὸς μόνω τῶ βούλεσθαι, ἀφανεῖς ὄντας ἡμᾶς καὶ μηδαμινούς, ἀνεκαλέσατο πάλιν εἰς τὸ φροντίζειν τῆς ἐκκλησίας αὐτοῦ. Ὅθεν τὰ συμπεσόντα Χριστιανοῖς οὐ μόνον εἰδότες, ἀλλὰ καὶ βλέποντες τοσοῦτον τῆ λύπη κατεκρατήθημεν, ὡς ἠγεῖσθαι μακάριον εἶναι μετὰ τῶν ζώντων μὴ εὐρίσκεσθαι, ἀναλογιζόμενοι πῶς ἐλευθέρους ἀνθρώπους καὶ 10 τῶ μόνω ὑψίστῳ Θεῷ ἀνατεθειμένους, οὐ μόνον «τὸ αἶμα αὐτῶν ὡς ὕδωρ ἐξέχεεν» ἢ «τοῦ Ἰσμαὴλ μάχαιρα», ἀλλὰ καὶ ἀναριθμήτους εἰς αἰχμα-

(ἐπικεφαλίδα) τοῖς ἱερεῦσι, V: πρὸς ἱερεῖσι || πόλεσι, V: πόλεσιν || 5 τῶ βούλεσθαι, V: τὸ βούλεσθαι || 8 εἶναι, V: εἶ καί || 9 εὐρίσκεσθαι, V: εὐρίσκομεθα

56. Τὴν πληροφορίαν δίδει ὁ Θεόκτιστος, σ. 24, καὶ ἐπιβεβαιώνει φιλολογικᾶ ἡ Α. Μ. Talbot, ὁ.π., σ. xxx.

λωσιαν ἀπήγαγε τὸ ἐλεεινότερον, δι' ἁμαρτίας ὑπερβολὴν καὶ ἄλλο
 οὐδέν. Καταλιπόντες γὰρ ἔκουσίως τὸ καὶ δι' ἔργων εἶναι δούλους Θεοῦ
 καὶ τοῖς νόμοις αὐτοῦ καὶ θελήμασι ζῆν καὶ ὡς διδάσκει τὰ ἱερὰ εὐαγγέ-
 15 λια ἀναστρέφονται καὶ οὕτω φυλάττεσθαι πρὸς Θεοῦ, δούλους τῆς [fol.
 230v] ἁμαρτίας αὐτοὺς πεποιθήκαμεν ὀπίσω τῶν πονηρῶν θελημάτων καὶ
 τῶν σαρκικῶν ὀρέξεων τῆς καρδίας ἡμῶν πορευόμενοι. Εἰ καὶ εἰπὲν
 λῖαν ἐλεεινόν, ἱερεῖς καὶ λαὸς ἐξέστημεν ἐπὶ τὸ αὐτό· διὰ ταῦτα πάντα
 εὗρεν ἡμᾶς τὰ δεινά· διὰ ταῦτα ὀνειδισμὸς καὶ χλεύη τοῖς ἀθέοις ἐχθροῖς
 20 καὶ καταπάτημα ἐγενήθημεν· διὰ ταῦτα τὸ ὄνομα βλασφημεῖται τοῦ με-
 γάλου καὶ μόνου Θεοῦ ἐν τοῖς ἔθνεσι καὶ τοιαύτη τὰ πρόσωπα ἡμῶν
 ἀτιμία ἐπλήρωσε· τὸ δὲ τούτων ἐλεεινότερον ἢ ἀναισθησία μικροῦς
 <ἐποίησε> καὶ ἀναλήτως διάκεισθαι ἡμᾶς καὶ μὴ ἐπιποθεῖν βλέψαι
 κἂν ἀπὸ γε τοῦ νῦν εἰς μετάνοιαν.
 25 Διὰ ταῦτα πικρίας ἐνεπλήσθη ἐγὼ καὶ σκοτία λύπης κατέσχε μου
 τὴν ψυχὴν καὶ μᾶλλον ὅτι μὴ βλέπω τὸν συναλοῦντα καὶ συλλυπούμε-
 νον ἐν τούτοις ἀπολεγόμενος τὴν ζωὴν, ἀνεμνήσθη τῆς τῆδε ζωῆς τὸ
 πολύστροφον καὶ πῶς εἰς πέταυρον Ἄδου τινὰς καταντήσαντας, ἀνεκα-
 λέσατο ἢ μετάνοια ἔνθεν καὶ τὸ πολὺ τῆς λύπης ἀποσεισάμενος, πάντας
 30 ὑμᾶς δυσωπῶ, περιπτύσσομαι πάντας, χειρῶν ἄπτομαι καὶ γονάτων, μὴ
 ἀτιμάσθητε τοῦ ποθοῦντος ὑμᾶς ἐκ ψυχῆς φωνὴν καὶ παράκλησιν. Μνή-
 σθητε «τὴν Νινευϊτῶν διεγηγεμένην μετάνοιαν». Μνήσθητε πόρνην
 καὶ τὸν ἐν σταυρῷ ληστήν, ἵνα μὴ λέγω καὶ τὸν προφήτην Δαυὶδ μειζό-
 νως μετὰ τὸ πῶμα τῆ μετάνοιά ἐκλάμπαντα καὶ ἄλλους ἀναριθμητούς.
 35 Ἀκούσωμεν τοῦ μεγάλου καὶ μόνου Θεοῦ, ὅταν «ἐπιστραφεῖς εἰπόντος
 στενάξης, τότε σωθήσῃ» καὶ «ἐπιστράφητε πρὸς με καὶ ἐπιστραφήσο-
 μαι πρὸς ὑμᾶς»· καὶ πάλιν «μὴ ῥητίνῃ οὐκ ἔστιν Γαλαὰδ·» τὴν μετάνοι-
 αν οὕτω καλῶν, «ἢ ἱατρὸς οὐκ ἔστιν ἐκεῖ· διὰ τί οὐκ ἀνέβη ἴασις θυγα-
 τρὸς λαοῦ μου»· καὶ ἐὰν θέλητε καὶ εἰσακούσητέ μου, τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς
 40 φάγεσθε, «ἵνα σιωπήσω τὸ δύσφημον». Καὶ πάλιν «εἰ ὁ λαὸς μου ἤκου-
 σέ μου, καὶ ἡ κληρονομία Χριστοῦ ταῖς ὁδοῖς μου εἰ ἐπορευέθη, ἐν τῷ
 μηδενί ἂν τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν ἐταπείνωσα καὶ ἐπὶ τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν
 ἐπέβαλον ἂν τὴν χεῖρά μου». Αἰσθανθῶμεν [fol. 231r] παρακαλῶ τῶν
 ἁγίων τούτων φωνῶν. Φύγωμεν μίμησιν ἀσπίδος βουούσης τὰ ὄτα καὶ
 45 κωφεύουσης. Δείξωμεν ἐνεργῶς ὡς ὅσα καὶ προεγράφη δι' ἡμετέραν ὠφέ-
 λειαν. Κρίνωμεν ὄρφανόν καὶ δικαιοῦσωμεν χήραν. Ἐν κρίσει πρόσωπα
 μὴ λαμβάνωμεν. Μὴ ἐκθλίβωμεν πένητας, τῆς αὐλακος ἢ τοῦ τέρμονος
 αὐτῶν καθαρπάζοντες. Μὴ χρώμεθα τούτοις ἐν τάξει ὑποδημάτων. Μὴ

15 οὕτω, V: οὕτως || 16 αὐτοῦς, V: αὐτῶς || 18 ἱερεῖς, V: ἱερεῦς || 23 καὶ ἀναλήτως, V: καὶ τὸ
 ἀναλήτως || 30 περιπτύσσομαι, V: περιπτύσομαι || 35 ἐπιστραφεῖς, V: ἐπιστραφῆς || 39 θέλητε,
 V: θέλετε || εἰσακούσητε, V: εἰσακούετε || 41 ταῖς, V: τοῖς ||

- τὴν τοῦ πέντητος ἀρπαγὴν ἐν τοῖς οἴκοις εἰσάγωμεν, ἵνα μὴ
 50 ὥσπερ ἰὸς σιδήρῳ καταφάγη καὶ τὰ ἡμέτερα. Μὴ, κακῶς πλουτοῦντες, φρονήσωμεν καὶ κακῶς· εὐλογητὸς Κύριος λέγοντες, ὅτι καὶ πεπλουτήκαμεν τυραννοῦντες ἢ κλέπτοντες. Φύγωμεν τὴν κακίαν. Μὴ τῇ κακίᾳ συντελεσθῶμεν. Μὴ στερηθῶμεν κακῶς τὰ παρόντα καὶ τῶν μελλόντων ἐκπέσωμεν. Βλέγωμεν πρὸς μετάνοιαν ἀληθῆ, μὴ χεῖλεσι μόνον, ἀλλὰ καὶ τῇ καρδίᾳ. Εἶπωμεν μετὰ συντριβῆς τῷ πάντα εἰδότε: «ἠμάρτομεν, ἠνομήσαμεν, ἠδίκησαμεν, μὴ συντηρήσαντες καὶ ποιήσαντες, ἃ ἡμῖν ἐνετείλατο». Ἀκούσωμεν Ζαχαρίου: «ἐπιστράφητε πρὸς με» βοῶντος «ἐν νηστείᾳ καὶ ἐν κλαυθμῷ καὶ ἐν κοπετῷ». Διαρρηξάσωμεν τὰς καρδίας ἡμῶν καὶ μὴ τὰ ἱμάτια, ἡμεῖς δὲ κἂν τὰ ἱμάτια. Δώμεν ὑπόσχεσιν ἐν
 60 πνεύματος συντριβῇ τῷ Θεῷ, οὐ μόνον ἐκκλίνειν ἀπὸ κακοῦ, ἀλλὰ καὶ πράττειν τὰ ἀγαθὰ. Νουθετήσωμεν ἑαυτοὺς καὶ γυναῖκας καὶ παῖδας. Διδάξωμεν καὶ συγγενεῖς καὶ γνωρίμους τοὺς σχίζεσθαι τῶν ἁγίων ἐκκλησιῶν, ἡμᾶς ἀναπειθόντας αὐτὸν μισεῖν τὸν διάβολον καὶ ἀπέχεσθαι γοητειῶν, μαντιῶν, κριθαρευμάτων, κληδονισμῶν, μοιχείας, πορνείας, 65 αἰμομιξίας, λύσσης ἀρρένων καὶ ζῶων, ἀδικίας, πλεονεξίας, ἀρπαγῆς, φθόνου διαβολῆς, τόκου καὶ μέθης, βλασφημιῶν εἰς τε τὸ βάπτισμα καὶ τὴν ἀνάμνητον πίστιν καὶ ὅσα τοιαῦτα φωνᾶς ὁ εὐρέτης τῆς κακίας λαλεῖ, δι' ἃ ἐξήφθη καὶ ὀλόθρευσιν ἀπειλεῖ τοῦ παντὸς ἢ ὀργῆ τοῦ Θεοῦ. Ἐφη γὰρ «μὴ θελήσει θέλειν τὸν θάνατον τοῦ ἀμαρτωλοῦ, ὡς τὸ ἐπιστρέψαι καὶ ζῆν αὐτόν». Οὐ γὰρ ἰσχυρότεροι ἡμῶν οἱ Ἰσραηλῖται, ἀλλ' ὅτι ἀθετηταῖ ἡμεῖς τῶν τοῦ Θεοῦ ἐντολῶν εἰς χεῖρας θλιβόντων παραδιδόμεθα. Μνημονεύσωμεν ἐν αἰσθήσει τὴν βεβήλωσιν τῶν θεῶν ναῶν, τὴν δουλείαν [fol. 231v] τοῦ γένους ἡμῶν, τὴν χύσιν τῶν αἵματος καὶ ὅσα συνήντησεν αὐτοῖς λυπηρά. Σχολάσωμεν μετὰ δακρῶν πικρῶν, εἰς λιτάς, εἰς παρακλήσεις καὶ στεναγμούς, εἰς ἐλεημοσύνας τοῦ γένους ἡμῶν. Ἀρνησώμεθα τὴν κακίαν. Τὸ ἀγαθὸν ἐργασώμεθα καὶ ἂν καταγνώμεν ἅπερ ἐπράττομεν φαῦλα, καὶ μετάνοιαν ἀξιόλογον ἐνδειξώμεθα, οὐ μόνον τὸν θυμὸν αὐτοῦ ἀποστρέψει ὁ Θεὸς ἀφ' ἡμῶν, πρεσβευούσης τῆς Θεομήτορος, ἀλλὰ καὶ εἰρήνην πάλιν βραβεύσει καὶ παρέξει 80 τὰ ἀγαθὰ, εἰ μόνον ὡς δεῖ τὰς καρδίας ἐπιστρέφομεν πρὸς αὐτόν.

Πάλιν ὑμᾶς καὶ πολλάκις παρακαλῶ ὥσπερ ἐν τοῖς κακοῖς ἐσπουδάσαμεν, σπουδάσωμεν ἀπὸ γε τοῦ νῦν ἐν τοῖς ἀγαθοῖς, ἵνα Θεὸν θεραπεύσωμεν· καὶ ἂν οὕτω διατεθῶμεν οὐ μόνον Θεὸν εὐφρανοῦμεν ἀλλὰ καὶ τὸ μνημόσυνον ἡμῶν διὰ τὴν σπουδαίαν ἐπιστροφήν καὶ μετάνοιαν εἰς 85 αἰῶνας διαμενεῖ. Ἄν δὲ καὶ ἀτακτοῦντες μετὰ τοσαύτην πληγήν, ὅπερ ἀπεύχομαι, φανῶσι τινές, παραδίδοτε τούτους τοῖς ἄρχουσιν. Οὗτοι γὰρ

63 ἡμᾶς, V: ὑμᾶς || 69 αὐτόν, V: ὡς αὐτόν || 64 κληδονισμῶν, V: κληδονησῶν || 75 παρακλήσεις, V: παράκλῃσιν || 76 ἂν, V: εἰ || 83 ἂν, V: εἰ || 84 ἡμῶν, V: ὑμῶν || 85 Ἄν, V: Εἰ || 86 φανῶσι, V: φανῶσιν || παραδίδοτε, V: παραδίδοται || τούτους, V: τούτοις || 90 Ἄν, V: Εἰ ||

εὐρίσκονται, εἰ κατὰ τὴν κέλευσιν τοῦ ἁγίου μου βασιλέως διάγουσιν, ἔνδοκοι εἰς ὄργην τῷ τὸ κακὸν πράσσουντι· οἱ γὰρ ἄρχοντες, ὡς ὁ Μέγας Παῦλος διδάσκει, «οὐκ εἰσι φόβος τῶν ἐργαζομένων τὸ ἀγαθόν, ἀλλὰ τῶν πραττόντων τὰ πονηρά». "Ἄν δὲ καὶ τινες ἐξ αὐτῶν εὐρεθῶσι μήτε 90 τὸν τοῦ Θεοῦ φόβον τηροῦντες καὶ τὰ προστάγματα τοῦ κρίμα δίκαιον κρίνουν μέλλοντος, καὶ <εἰπόντος> κρίνατε ὄρφανόν, καὶ δικαιώσατε χήραν, μήτε τὰς τοῦ ἁγίου μου βασιλέως κελεύσεις καὶ νουθετήσεις, ἅς τοὺς ἐκπεπομένους εἰς τὰ τοιαῦτα λειτουργήματα νουθετεῖ <εἰκός>, 95 συνψῶδά τοῖς τοῦ μεγάλου Θεοῦ τοῦ αὐτὸν βασιλεύσαντος ἁγίοις κελεύσμασιν, ἀναφέρειν τοῦτο πρὸς ἡμᾶς, μὴ ὀκνεῖτε. Φιλαληθῶς μόνον καὶ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ μὴ ψευδόμενοι· τὸ ψεῦδος γὰρ ἐκ τοῦ πονηροῦ· ὅπερ ἡμεῖς εἰς ἀκοὰς εἰσκομίζοντες τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου ἁγίου μου βασιλέως, ὑμᾶς μὲν ὑπεραποδέξεται καὶ ἕτερον ἀποστελεῖ 100 εἰδότα [fol. 232r] φοβεῖσθαι Θεόν· τοὺς δὲ νοσήσαντας τὴν παρακοὴν ἢ δικαία βασιλικὴ ἢ μᾶλλον καὶ θεϊκὴ μετελεύσεται ἀγανάκτησις.

Εἰ οὐκ ἀκούσετέ μου τῶν λόγων καὶ σπουδάσομεν ἕκαστος ἐξομολογήσασθαι, καὶ δοῦναι λόγον Θεῷ μετανοίας, καὶ τῶν ἐπιτηδευμάτων ἡμῶν ἀποστῆναι τῶν πονηρῶν, αὐτὸς ὁ τῶν ὅλων Θεὸς καὶ δεσπότης, 105 προπορεύσεται καὶ πολεμήσει ἡμῶν· ἀποστρέψει τε τὰ κακὰ τοῖς ἐχθροῖς πολλαπλάσια καὶ τὴν καταλαβοῦσαν αἰσχύνην δι' ἁμαρτίας ἡμᾶς τοῖς τῶν ἐχθρῶν προσώποις ἐκρίψει· καὶ τὴν δειλίαν ἐμβαλεῖ ταῖς ἐκείνων καρδίαις, ἂν μόνον τὸ εἶναι τῆς ἁμαρτίας δοῦλοι ἐκφύγωμεν· καὶ ταῖς τῶν ἐχθρῶν κεφαλαῖς ἐπιβιβάσει ἡμᾶς, ὁ μόνος συντριβὼν 110 πολέμους νικοποιὸς Κύριος, ταῖς παναχράντοις πρεσβείαις τῆς πανυπερευλογημένης Θεοποιῆς ἡμῶν Θεοτόκου, προστασιαῖς τῶν ἄνω Δυνάμεων καὶ πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος Ἁγίων εὐχαῖς, γένοιτο, γένοιτο. †

Σχόλια

Στ. 4-5. «...ὁ ποιῶν πάντα καὶ μετασκευάζων Θεὸς μόνω τῷ βούλεσθαι...» Ἄμωξ, 5.8· Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Ὁμιλία 152, PG, 36, 464b· βλέπε ἐπίσης τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Αὐτοκράτειρα Εἰρήνην (1305-1309:), fol. 55v (V. Laurent, *Les Resgestes des Actes du Patriarchat de Constantinople*, no. 1629· A. M. Talbot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople, Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and officials*, ἐπ. 75, στ. 40, σ. 188.

94 νουθετεῖ, V: νουθετεῖν || 95 βασιλεύσαντος, V: βασιλεύοντος || 98 εἰσκομίζοντες, V: εἰσκομίζοντων || 112 τῶν λόγων, V: τῷ λογῶ || σπουδάσομεν, V: σπουδάσομεν || 104 ἀποστῆναι, V: ἀποστῶμεν || 107 ἐκρίψει, V: ἐκρίψοι || 108 ἂν, V: εἰ || 109 ἐπιβιβάσει, V: ἐπιβιβάσοι ||

Στ. 5-6. «... 'Ο Θεός ... *ανεκαλέσατο* *πάλιν* *εἰς* *τὸ* *φροντίζειν* *τῆς* *ἐκκλησίας* *αὐτοῦ*...». Ἀπὸ τὴν διατύπωση αὐτὴ προκύπτει ὅτι ἡ Διδασκαλία πρέπει νὰ ἔχει συνταχθεῖ μετὰ τὶς 23 Ἰουνίου 1303, ἡμέρα τῆς δευτέρας ἀνόδου τοῦ Πατριάρχου στὸν Οἰκουμενικὸ θρόνο. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ πληροφορία αὐτὴ ἀναφέρεται ἀμέσως στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου, δίδει τὸ δικαίωμα νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι ἡ ἡμερομηνία συντάξεως τῆς ἐπιστολῆς δὲν πρέπει νὰ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν προαναφερόμενη ἡμερομηνία.

Στ. 10-11. «...*τὸ αἷμα αὐτῶν ὡς ὕδωρ ἐξέχεεν ἢ ... μάχαιρα*...» Ψαλμὸς 78,3. Βλέπε ἐπίσης τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β' (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1299-1300) fol. 1v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 3· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 1. στ. 13-14, σσ. 2, 307).

«... *Ἰσμαήλ*...». Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα (fol. 1v) χρησιμοποίησε ὡς συνώνυμη διατύπωση ἀντὶ τῆς «*ἡ τοῦ Ἰσμαήλ μάχαιρα*» τὴν «*ἡ βάρβαρος μάχαιρα*». Τοὺς Τούρκους τοὺς ἀναφέρει πάντοτε μὲ τὸ ὄνομα Ἰσμαηλίτες, παραπέμποντας στὸν υἱὸ τῆς Ἄγαρ· τὰ ἐπίθετα μὲ τὰ ὁποῖα τοὺς χαρακτηρίζει εἶναι «*παλαμναῖοι*» fol. 1r (Laurent, *δ.π.*, app. no. 3· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 1, στ. 11, σ. 2), καὶ «*ἐπαναστάντες*» fol. 17r (Laurent, *δ.π.*, app. no. 7· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 37, στ. 22, σ. 78). Ἡ προσαγόρευση «Ἰσμαηλίτες» χρησιμοποιεῖται συχνά: fol. 18r (Laurent, *δ.π.*, no. 1622· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 41, στ. 20, σ. 84), fol. 31r (Laurent, *δ.π.*, no. 1693· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 46, στ. 18, σ. 96). Σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ ὀνομάζονται καὶ Ἀμαληκίτες, fol. 61v (Laurent, *δ.π.*, no. 1636· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 81, στ. 165, σ. 210).

Στ. 12. «...*δι' ἀμαρτίας ὑπερβολὴν*...». Παράβαλε καὶ σημ. 47, 48. Ἀντίστοιχη ἀντίληψη, μὲ ποικίλες διατυπώσεις εὐρίσκεται στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐπιστολές, βλέπε: fol. 5v (Laurent, *δ.π.*, no. 1593· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 8, στ. 4, σ. 24), fol. 7v (Laurent, *δ.π.*, no. 1677· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 14, στ. 14, σσ. 32-34), fol. 9v (Laurent, *δ.π.*, no. 1612· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 17, στ. 1-5, σ. 40), fol. 14r (Laurent, *δ.π.*, no. 1598· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 30, στ. 7, σ. 62), fol. 31r (Laurent, *δ.π.*, no. 1693· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 46, στ. 21-22, σ. 96), fol. 43r (Laurent, *δ.π.*, no. 1705· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 62, στ. 38, σ. 146), fol. 53r (Laurent, *δ.π.*, no. 1649· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 72, στ. 10, σ. 178).

Στ. 24. «...*μετάνοιαν*...». Ἡ ἰδιαίτερη σημασία τοῦ ὄρου στὶς ἐπιστολές τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ ἢ ἀποδελτιωθεῖ στὴν ἐκδοσὴ τῆς A. M. Talbot ὅσο καὶ στὴν μελέτη τοῦ J. L. Boojamra, *Church Reform...* Μόνο στὴν δημοσιευμένη ἐδῶ Διδασκαλία του ἡ λέξι ἀναφέρεται ἐννέα φορές, στοὺς στ. 24, 29, 32, 34, 37-38, 54, 77, 84, 103. Γιὰ τὴν λέξι «*μετάνοια*» καὶ τὰ συνώνυμά της βλέπε: fol. 2v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 2· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 2, στ. 57-58, σ. 8), fol. 3r (Laurent, *δ.π.*, no. 1673· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 3, στ. 31-34, 39, σ. 12), fol. 4v (Laurent, *δ.π.*, no. 1675· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 6, στ. 7, σ. 18), fol. 5v (Laurent, *δ.π.*, no. 1597· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 7, στ. 67, σ. 22), fol. 17v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 7· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 37, στ. 30, 33, σ. 78), fol. 29v (Laurent, *δ.π.*, no. 1663· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 43, στ. 21, σ. 88), fol. 34v (Laurent, *δ.π.*, no. 1695·

Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 49, στ. 109, σ. 110), fol. 67r (Laurent, *δ.π.*, no. 1717· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 82, στ. 31, σ. 212), fol. 81r (Laurent, *δ.π.*, no. 1606· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 106, στ. 17, σ. 266).

Στ. 32. «...τὴν Νινευϊτῶν μετάνοιαν...» Ἰωνᾶς 3· Λουκᾶς ια΄, 30· Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Ὁμιλία 16, *PG*, 35, 953b. Ἡ ἴδια διατύπωση ὑπάρχει στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀνδρόνικο (λίγο μετὰ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1303), fol. 3r (Laurent, *δ.π.*, no. 1673· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 3, στ. 39, σ. 12), καὶ στὴν ἐπιστολὴ fol. 34v-35r (Laurent, *δ.π.*, no. 1695· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 49, στ. 109-112, σσ. 110, 360): Ὁ Πατριάρχης παραλληλίζει τὸν ἑαυτό του μὲ τὸν Ἰωνᾶ ποῦ προειδοποιοῦσε γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Νινευί, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι ἀφοῦ μετανόησαν, ὡς ἔνδειξι τῆς μετανοίας τους, περιβλήθηκαν ἕως καὶ τοῦ Βασιλέως με σάκκου. Παράβαλε σημ. 16, τὴν περιγραφὴ τοῦ Παχυμέρη, γιὰ τὰ ρούχα μὲ τὰ ὁποία περιφερόταν ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος στὴν Πόλιν ὄντας Πατριάρχης. Ἀναφορὰ στοὺς Νινευίτες γίνεται καὶ ἄλλες δύο φορές, fol. 52r (Laurent, *δ.π.*, no. 1710· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 70, στ. 3, σσ. 176-392), fol. 84r (Laurent, *δ.π.*, no. 1735· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 110, στ. 145, σ. 278).

Στ. 36-37. «...καὶ ἐπιστράφητε πρὸς με καὶ ἐπιστραφήσομαι πρὸς ὑμᾶς...» Ζαχαρίας 1.3-4· Μαλαχίας 3.7. Ἡ ἴδια ἀναφορὰ γίνεται καὶ στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα (μετὰ τὴν δευτέρη ἀποχώρησι ἀπὸ τὸν Θρόνο, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1309), fol. 88r (Laurent, *δ.π.*, no. 1309· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 115, στ. 41-42, σ. 298). Καὶ ἡ σημασία τοῦ ὄρου «ἐπιστροφή» δὲν εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὴν Α. Μ. Talbot καὶ τὸν J. L. Booramra, καθὼς δὲν περιλαμβάνεται μεταξὺ ὅσων εἶναι ἀποδελτιωμένες στὶς σχετικὲς δημοσιεύσεις. Γραμματικοὶ τύποι τοῦ ρήματος *ἐπιστρέφω* ἢ τοῦ οὐσιαστικοῦ *ἐπιστροφή* συνολικὰ χρησιμοποιοῦνται ἐπτά φορές στὸ κείμενο: στ. 35, 36, 36-37, 57, 70, 80, 84. Γιὰ τίς ἄλλες ἐπιστολὰς τοῦ Ἁγίου ὅπου ἐπίσης χρησιμοποιοῦνται βλέπε: fol. 2v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 2· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 2, στ. 73, σ. 10), fol. 14r (Laurent, *δ.π.*, no. 1598· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 30, στ. 8, σ. 62), fol. 16r (Laurent, *δ.π.*, no. 1630· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 35, στ. 27, σ. 74), fol. 17r-17v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 7· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 37, στ. 24, 30-33, σ. 37), fol. 29r (Laurent, *δ.π.*, no. 1663· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 43, στ. 11, σ. 88), fol. 29v (Laurent, *δ.π.*, no. 1665· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 44, στ. 6, σ. 90), fol. 35r-35v (Laurent, *δ.π.*, no. 1695· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 49, στ. 107, 122, σσ. 110-112), fol. 67r (Laurent, *δ.π.*, no. 1717· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 82, στ. 60, σ. 214), fol. 84r (Laurent, *δ.π.*, no. 1735· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 110, στ. 124-135, σ. 278), fol. 88r (Laurent, *δ.π.*, app. no. 11· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 115, στ. 38-41, σ. 298).

Στ. 37-39. «...μη ρητίνην οὐκ ἔστιν Γαλαᾶδ, ... ἡ ἱατρὸς οὐκ ἔστιν ἐκεῖ; διὰ τὴ οὐκ ἀνέβη ἴασις θυγατρὸς λαοῦ μου...» Ἱερεμίας 8.22. Στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα fol. 88r (βλέπε σχόλια στ. 36-37), τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀπὸ τὸν Ἱερεμία ἀναφέρεται ἐν συνεχείᾳ ἐκείνων τοῦ Ζαχαρία καὶ Μαλαχία. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ κειμένου τῆς Ἐπιστολῆς πρὸς τὸ τῆς Διδασκαλίας, εὐκόλα δίδει τὴν λανθασμένη ἐντύπωση ὅτι ἴσως νὰ ἦταν σύγχρονες. Ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ Πατριάρχου ἢ ἴδια παραπομπὴ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἀκούγεται προ-

φητικά στην άρχη της δευτέρας του πατριαρχείας, γύρω στον Ίούλιο του 1303 και επανέρχεται ξέι χρόνια άργότερα κατά τον Σεπτέμβριο του 1309, άφου παραιτήθηκε του Θρόνου.

Στ. 40-43. «...εί ό λαός μου ήκουσέ μου... ταίς όδοίς μου εί έπορευθή, έν τῷ μηδενί άν τούς έχθρούς αυτών έταπεινώσα και επί τούς έχθρούς αυτών έπέβαλον άν την χείρά μου» Ψαλμός 80, 14-15. Τό ίδιο άπόσπασμα ύπάρχει και στην έπιστολή πρós τόν Αυτοκράτορα (1303-1305) fol. 5v (Laurent, *δ.π.*, no. 1674· Talbot, *δ.π.*, έπ. 7, στ. 54-57, σ. 22).

Στ. 57. «...άκούσωμεν Ζαχαρίου· έπιστρέφητε πρós με...» *δ.π.* σχόλιο στ. 36-37.

Στ. 58. «...έν νηστεία και έν κλαυμῷ και έν κοπετῷ...» Ίωήλ, 2.12· Πρós Ρωμαίους, 6.4. Τό ίδιο άπόσπασμα έντοπίζεται άλλες δύο φορές· στην έπιστολή πρós τόν Αυτοκράτορα fol. 35r (Laurent, *δ.π.*, no. 1695· Talbot, *δ.π.*, έπ. 49, στ. 122, σ. 112) και έκεινη πρós τόν Αυτοκράτορα και τούς περι αυτόν (1307) fol. 29r (Laurent, *δ.π.*, no. 1665· Talbot, *δ.π.*, έπ. 43, στ. 13, σ. 88).

Στ. 64-66. «...γοητειών, μαντειών, κριθαρευμάτων, κληδονισμών, μοιχείας, βλασφημιών...». Για παρόμοιες διατυπώσεις βλέπε στις έπιστολές πρós τόν Αυτοκράτορα (1299-1300 και 1305-1306 άντιστοιχώς), fol. 1v (Laurent, *δ.π.* app. no. 3· Talbot, *δ.π.*, έπ. 1, στ. 35-36, σ. 4), fol. 16v (Laurent, *δ.π.*, no. 1639· Talbot, *δ.π.*, έπ. 36, στ. 9-10, σ. 76).

Στ. 73. «...του γένους ήμῶν...». Ό "Άγιος Άθανάσιος χρησιμοποιεί την λέξη «Γένος» ώς συνώνυμη διατυπώσεων όπως: «Ρωμαίων Φυλή», fol. 7v (Laurent, *δ.π.*, no. 1677· Talbot, *δ.π.*, έπ. 14, στ. 13-14, σσ. 32-34), ή «Γένος τῶν Χριστιανῶν» (*δ.π.* στ. 2), ή «Λαός του Θεού», fol. 16v (Laurent, *δ.π.*, no. 1639· Talbot, *δ.π.*, έπ. 36, στ. 9), ή «Χριστιανικός Λαός», fol. 18r (Laurent, *δ.π.*, no. 1691· Talbot, *δ.π.*, έπ. 40, στ. 1, σ. 82), σέ άντιδιαστολή πρós τούς «Λατίνοους» και «Ίσμαηλίτας» (Τούρκους), τῶν όποίων την στάση θεωρούσε έξίσου επικίνδυνη για τό γένος του βλέπε: fol. 61v (Laurent, *δ.π.*, no. 1636· Talbot, *δ.π.*, έπ. 81, στ. 155-165, σσ. 210, 407). Καθώς σέ όλες τις περιπτώσεις δέν αναφέρεται σέ φυλετική καταγωγή αλλά χαρακτήρα πίστεως και πολιτείας, δέν τεκμηριώνεται ή παρατήρηση ότι ό όρος άποδίδει μόνο τό έλληνικό έθνος, (Talbot, *δ.π.*, σ. 368). Χωρίς νά άμφισβητείται ότι περιλαμβάνει στον όρο και τό γένος τῶν Έλλήνων, ό "Άγιος Άθανάσιος ώς Οίκουμενικός Πατριάρχης στοχάζεται ευρύτερα, χωρίς φυλετική στενοκαρδία, κατά την φιλόανθρωπη παράδοση πού χαρακτηρίζει άνέκαθεν την Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Παραπέμπει περισσότερο στο περιεχόμενο λόγων όπως του Άποστόλου Παύλου στην Άθήνα, «...έποίησε, ό άγνωστος Θεός, έξ ένός αίματος πάν έθνος ανθρώπων ... του γάρ και γένος έσμέν...» (Πράξεις ΙΖ' 26-28), ή «...πάντες γάρ υίοί Θεού έστέ διά πίστεως έν Χριστῷ Ίησοῦ...» (Πρós Γαλάτας Γ' 26-28): όποτε αναφέρεται στους Έλληνες παραπέμπει στην άρχαιοελληνική παράδοση (fol. 35r [Laurent, *δ.π.*, no. 1696· Talbot, *δ.π.*, έπ. 50, στ. 1-9, σ. 112]), όπως όμως αυτή είχε περιγραφεί στους λόγους του Ίσοκράτη «...και

τῶν Ἑλλήνων ὄνομα [ἢ Ἀθήνα] πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλλήνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείας τῆς ἡμετέρας ἢ τοῦ τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας...» (Πανηγυρικός, 51.Α΄). Για τὸ ἴδιο θέμα βλέπε ἀναλυτικὰ Δ. Καλομοιράκης, «Ρωμισσύνης Διακρίσεις Ἀσήμαντες», *Παλίμνηστον*, 6/7 (Δεκ. 1988), σσ. 238-247.

